Claims Conference Holocaust Survivor Memoir Collection

Access to the print and/or digital copies of memoirs in this collection is made possible by USHMM on behalf of, and with the support of, the Conference on Jewish Material Claims Against Germany.

ד ב פ ר י י ב ר ג

מסע אל העבר
עם דקל־שבולים

מסע אל העבר
עם דקל־שבולים

דב פרייברג

מסע אל העבר
עם דקל-שבולים

דב פרייברג

A Journey to the past with Dekel Shibolim

DOV FRAIBERG

הוצאה עצמית - דב פרייברג
העליה השניה 9, רמלה 72236
טלפון: 089221862

עריכה: יעקב שרת
עיצוב עטיפה: יוסי ג׳יברי
צילום: רבקה רין־פרייברג
סדר צילום ממוחשב: יעקב שרת

נדפס בישראל 1993
לוחות והדפסה
בדפוס ״חדקל״ בע״מ, ת״א

הספר מוקדש לאשתי שרה המלווה אותי בחיים
ונוכחותה ליוותה אותי לכל אורך המסע הזה.

תוכן

היום הראשון - 11 במרס, 1991

מטוס "אל על" לוורשה מלא עד אפס מקום בנוער ישראלי.

שנים לימדו אותם, שנים סיפרו להם על השואה, שוב ושוב חקקו בראשיהם מספרים אסטרונומיים של נרצחים. חוקרים הרצו לפניהם. ניצולים השמיעו באוזניהם עדויות ושיתפו אותם בזכרונותיהם ובחוויותיהם. סרטים שצולמו בידי המרצחים במחנות ההשמדה ובידי חיילי בעלות־הברית, ששחררו את המחנות האלה, הוקרנו לפניהם. הקשיבו, שמעו - ובכל זאת סירב מוחם הצעיר לתפוש איך כל זה קרה.

ועכשיו הם נוסעים לאותה ארץ, שבה התרחשה הטרגדיה הגדולה בהיסטוריה, שבה ניספה שליש העם היהודי, העם שנפל בגורלם להיות ממשיכיו. בוגרי כיתה י"ב, על סף גיוסם לצה"ל, רובם נכדי ניצולים שלא זכו לראות פנים אל פנים סבתא וסבא. ספק מתאווים, ספק נרתעים, הם מבקשים לדעת איך חיו היהודים בפולין ולנסות להבין איך הושמדו, להתחבט בפשר השואה במקום המעשה.

ואני, הניצול, עד חי, הוזמנתי להילוות אליהם, להמחיש להם במקום המעשה מה היה ואיך.

□

מרגע שרותי, מדריכת המסע, טילפנה אלי והזמינה אותי להצטרף לחבורה היוצאת לפולין, הופרה שלוותי. מחשבות סותרות התרוצצו במוחי. תמונות, שבשנים האחרונות כהו כלשהו והופיעו לפני בתדירות פוחתת והולכת, התבהרו פתאום, פרצו ונדחקו וכיסו זו את זו ולא הניחו לי לרגע.

אינני יודע מדוע הסכמתי לחזור למקום הארור ההוא. הרי אמרתי

והכרזתי פעם אחר פעם, שאני לפולין לא אסע. אין לי מה לחפש שם. איני מתגעגע לארץ אבותי במשך אלף שנים - לא לנופיה היפים, לא לתושביה הפולנים. ובכל זאת משהו טמיר מושך אותי לשם כמגנט. משהו דוחק בי לחזור ולראות את המקומות שבהם חייתי עם משפחתי, את הרחובות שבהם התהלכתי יום יום, שבהם ספגתי בילדותי את הווייתי היהודית. אני חש צורך להיות שוב בגטו ורשה, שם נפרדתי מבני משפחתי פעם אחרונה. אף שידוע לי היטב כי הרחוב "שלי", רחוב פְּשֶׁבְּיֶג, וכל הרחובות הסמוכים לו, אינם קיימים יותר, אני רואה אותם כשהיו ביום שעזבתים לפני ארבעים ושמונה שנה.

עד לפני מספר שנים הופיע מחנה ההשמדה סוביבור, לשם שולחתי כנער, פעמים תכופות בחלומותי ועמו כל הזוועות. חזרתי וראיתי לנגד עיני את אנשי האֶס-אֶס ובמיוחד את אוֹבֶּרְשַׁרְפִירֶר וַגְנֶר - בדרך כלל הוא ירה בי בסוף כל חלום - ואז הייתי מתעורר. באחרונה החלו החלומות לשנות צורה. יש בהם משהו מסוביבור, מגטו ורשה, מהיערות, אבל הדברים מתרחשים במקומות מוזרים, דמיוניים, ובכל מקום מרחף מוות באויר תוך שאני מעורב בדברים כמסתכל מן הצד. אך עם זאת, אוירת החלומות משרה עלי פחדים מפני דברים נוראים העומדים להתרחש.

עכשיו, בדרך לפולין, תמונות סוביבור אינן מרפות ממני. למרות ששמעתי מפי רבים, שבסוביבור לא שרד דבר שיכול להעיד על מה שהתרחש שם בימי ההשמדה, אני נמשך לשם. נמשך ואיני יודע מדוע. נמשך ועם זה נפחד מן הפגישה עם המקום.

עם זה, תמו כל פקפוקי. אני שלם לחלוטין עם החלטתי לצאת למסע.

□

הנסיעה עצמה קלה עד מאוד. המארגנים חסכו ממני כל טרחה עד שלא נותר לי אלא לעלות בכבש המטוס. שרה רעייתי גדשה את מזוודתי בכל פריט שעשוי להידרש לי. בגדים מגוהצים, קפה, תה ואבקות מרק, ביסקוויטים, סוכריות ללא סוכר וגלולות לכל מיחוש. אפילו בקבוקונים קטנים של ויסקי וברנדי נתחבו אל בין החפצים.

רותי, היושבת לצידי במטוס ומעיינת במפת פולין, פונה אלי. "אתה

רואה", היא אומרת, "הצלחתי לשנות את מסלול המסע כדי שנוכל לבקר בסוביבור בלי שנחמיץ כמעט שום דבר אחר". היא מתווה לפני על המפה את הדרך שנעשה מוורשה לסוביבור ומשם ללובלין. נראה לי, שהיא מצפה שאביע שביעות־רצון על שינוי המסלול שיזמה למעני. בדרך כלל, קבוצות הנוער מישראל אינן מבקרות בסוביבור, שהרי אין מה לראות שם.

אני המום. פעימות לבי גוברות. הידיעה שכבר מחר אהיה בסוביבור הלמה בי בחוזקה. אני רואה את המחנה לפני בדיוק כפי שהיה כאשר נמלטתי ממנו לפני ארבעים ושמונה שנה. אני רואה את הרכבות המגיעות למחנה עם אנשים. אני רואה אותם מתפשטים, צועדים בין שתי גדרות תיל אל תאי הגזים. אני רואה את אנשי האס-אס, את אוּנְטֶרְשְׁטוּרְמְפִירֶר נוֹימַן, את אוברשרפירר וַגְנֶר, את פְּרֶנְצֶל, גוֹמֶרְסְקִי וגְרֵישוּץ. אני רואה את עוזריהם האוקראינים טַרַס, הוֹלוֹסְנוֹי ו"רוק-צוק". אני שומע את הצעקות והבכי. אני רואה את העשן העולה השמימה. אני מריח ריח גופות נשרפות. תמונות המחנה השתלטו עלי.

רותי חשה במצוקתי ומסיחה דעתי בסיפור תוכנית הטיולים, שהרי בנוסף לביקורים במחנות השמדה ובגטאות נבקר בארמונות ובטירות של מלכי פולין הקדומים. מתברר לי, שרותי בקיאה להפליא בתולדות פולין ובגיאוגרפיה שלה, שלא לדבר על ההיסטוריה של עמנו בארץ הזאת.

□

המסע החל ברעש ומהומה. הכל התרוצצו הלוך ושוב כבשוק. צעקות התערבבו בפרצי צחוק. הצעירים השתלטו ממש על המטוס ועשו בו כרצונם, אך כעבור זמן־מה השתרר שקט. הכל ישבו במקומותיהם. עתה היה אפשר לראות פה ושם גם נוסעים מבוגרים.

חיה, מורה מלווה של הקבוצה, ניגשה אלי ושאלה לשלומי. מעיניה נשקפה הבטחת "אל דאגה, יהיה בסדר". לפני שבוע אירחה חיה את רותי ואותי בקיבוצה להבות הבשן. שם נפגשתי בראשונה עם קבוצת "דקל־שיבולים", קבוצת נוער מיישובי הקיבוץ הארצי בגליל העליון,

היוצאת למסע. בפגישה זו הכרתי את המלווים האחרים - את איקה, מורה ומחנכת, ואת יענקלה, הנהג המסיע את הקבוצה למוסד האזורי, שהציע לי מייד שותפות לחדר במהלך המסע.

רותי סיפרה על תוכנית המסע בפרטי פרטים, המליצה מה לקחת לדרך ומה לא לקחת, הסבירה למה לצפות ולמה לא לצפות וייעצה איך לנהוג בכל מקום. התפעלתי מגישתה היסודית, מדאגתה לכל פרט. בהגיע תורי להציג את עצמי לפני הקבוצה, כדי שידעו מי אני ומה אני ומה לי ולמסע, לא ידעתי מה עלי לעשות: אם אספר את סיפורי עכשיו, מה אספר להם במקום המעשה? הסתפקתי בתקציר של קורות חיי.

בקיבוץ נודע לי, שבנוסף ללימודים עבדו הנערים והנערות שנה תמימה בעבודות שונות, כדי לממן את הוצאות המסע. סופר לי באיזה קשיים נתקלו המארגנים ואיזה מאמצים נדרשו להבטחת מסע מוצלח. הרי לא היה מדובר בטיול "של כיף", אלא במבצע חינוכי רב חוויות ומועקות קשות. לא לשווא נקראתי להשתתף בו.

משימה כבדה ממתינה לי. כיצד אעמוד בה? מה אספר? האומנם יתעניינו, האם זה "יאמר להם משהו" אם ידעו איפה נולדתי, איפה גרתי, איפה הייתי בגטו, מה קרה למשפחתי? האם ירצו לשמוע מפי איך התנהלה ההשמדה בסוביבור? והעיקר, האהיה מסוגל לספר להם את סיפורי בצורה מסודרת ומעוררת עניין? הרי אני עצמי פוחד מפגישתי עם עברי ואיני יודע איך אעמוד בה - האהיה חזק דיי ואוכל לעמוד איתן שם, בפולין, ולהסביר לשומעי הצעירים את אשר התרחש במקום הזוועה? אולי אשבר ולא אוכל להוציא הגה מפי, ואכשיל בכך את המסע? אולי אהיה רק לטורח על קבוצת הצעירים?

בעבר נפגשתי לא אחת עם קהל צעיר והרציתי על השואה. בדרך כלל יצאתי מרוצה, אם כי לפעמים נאלצתי להשתתק באמצע הדיבור, כשהרגשתי מחנק בגרון ועיני מלאו דמעות. זכורים לי פני הצעירים, שהביעו הזדהות עם מצוקתי וחשש שמא לא אוכל להמשיך בסיפורי, אבל תמיד התגברתי, כבשתי את ריגושי והמשכתי לספר. אבל אותן פגישות נמשכו שעות ספורות - עכשיו אעשה עם הקבוצה עשרה ימים תמימים!

□

חלוקת ארוחת הצהריים חילצה אותי מסבך מחשבותי. שוטטתי אנה ואנה במטוס, זרקתי "היי" לחבריא ונעניתי בחיוכים ובשאלות לשלומי. שוב התפעלתי מהנערים והנערות יפי התואר. הרגשתי גם שהכל בוחנים אותי וסקרנים לדעת מי אני, בעצם, כאילו הייתי יצור מעולם אחר.

□

המטוס נחת בוורשה. מקץ ארבעים־ושש שנה אני דורך שוב על אדמת פולין. אני בעיר הולדתי, העיר שבה חייתי את שנותי הראשונות. בגיל שמונה עקרתי מוורשה עם משפחתי ללוֹדְז'. חזרתי אליה בתחילת 1940, אחרי שאבי נורה בידי הגרמנים ואחי חזר מהשבי הגרמני. ישבתי בגטו ורשה עם משפחתי עד סוף 1941. המצב החמיר אז עד כדי כך, שאמי חריפת החושים הבריחה את אחי ואותי מהגטו לטורובין, עיירת הולדתו של אבי...

באולם נמל־התעופה נעים חיילים חבושי כובעים רבועים ובראשם סמל הנשר הפולני. ברמקולים נשמעות הודעות בפולנית. אני קורא את השלטים הרבים הכתובים פולנית ומתרגם לחברי הצעירים את הכתוב. סבלנותי פוקעת. כל דקה נראית לי כשעה. רוחי מתפרצת לראות את ורשה עירי.

סוף סוף אנו יוצאים לדרך. נמל־התעופה מאחורינו. בחוץ הכל נראה אפור ובוצי. השמים, הבתים, הרחובות קודרים. בפינות שליד הבתים עוד מונח שלג שחלקו כבר השחיר. גם האנשים שאני רואה אפורים, פניהם ללא חיוך, ללא צבע.

שורה של אוטובוסים כבר המתינה לנו בחוץ. ישראלי כבן שישים, מדבר בקול רם פולנית ועברית לסירוגין, התרוצץ הלוך ושוב והסדיר את נסיעת הקבוצות השונות. רותי עשתה לנו הכרה עם נהג האוטובוס שלנו, פַּן טַדֶאוּש, איש כבן ארבעים, בעל גוף, פניו מחייכות ושפמו

עבה. המדריך המלווה הפולני הוא פַּן אַנְדְזֶ׳י, איש צנום הנראה אינטליגנטי וביישן. מעילו החום ארוך וישן. השניים יהיו צמודים אלינו לאורך כל המסע.

רותי הסבירה, שהימים קצרים בעונה זו של השנה ולכן, כדי לנצל את שעות היום, ניסע מנמל־התעופה תחילה לבקר חלק של ורשה ורק אחר־כך נתמקם במלון. כמובן, עכשיו נראה רק חלק קטן של העיר. את ורשה נתייר בסוף המסע, כשנחזור ממסענו ונשהה בה ארבעה ימים.

בדרך השמיעה רותי סקירה היסטורית על ורשה כעיר וכמרכז יהדות מזרח־אירופה. עיני היו צמודות כל הזמן לחלון. חיפשתי את ורשה ״שלי״, אבל לא הבחנתי במשהו מוכר שיצית את זכרוני. שלטי הרחובות אינם מוכרים לי. רותי שואלת אותי מדי פעם: ״דב, אתה זוכר את המקום הזה?״ - ואני עונה בקול ענות חלושה, כמתנצל: ״לא, אף פעם לא הייתי פה״...

בושה תוקפת אותי. אין לי מה לספר לקבוצה על הרחובות שלאורכם אנו נוסעים, והרי הם כולם מצפים בוודאי, שיליד ורשה כמוני יספר להם ״משהו״. פתאום אני מבחין בשלט ״אַלֶיַה יֶרוּזַלִימְסְקַה״ - שדרות ירושלים - והנה עוד רחובות מוכרים, כולם רחובות רחוקים מאזור מגורי, כולם מחוץ לגטו, אבל בכולם צעדתי בילדותי. בזכרוני הצטייר האזור הזה כיפה. עכשיו, משום מה, הכל נראה כה מכוער ודוחה.

□

האוטובוס עצר ברחוב זְלוֹטַה. רותי הובילה אותנו לחצר גדולה, הצביעה על קיר הבית ואמרה שהוא שארית חומה של הגטו. מכל החומה שהקיפה את הגטו לא שרד אלא קיר זה, המשוקע בבית חדש שנבנה עליו, וקטע של החומה בחצר המבדילה בין שני בתים.

הצעירים נראים מופתעים. זו החומה? הקיר כל כך נמוך! אמת, גם אני דימיתי שחומת הגטו היתה גבוהה יותר. הסברתי לצעירים, שבראש החומה היו תקועים שברי זכוכית וחוטי תיל והיא נשמרה על־ידי פטרולים של חיילים גרמנים. מי שהצליח לעבור מעבר לחומה הסתכן בנפילה לידי החיילים הגרמנים, השוטרים הפולנים או ה״שְׁמַלְצוֹבְּ־

נִיקִים" - בריונים פולנים צעירים, שארבו בנקודות תורפה לבורחים מהגטו, שדדו את כספם ולפעמים גם הלשינו עליהם. ובכלל, השאלה לא היתה אם לברוח. השאלה היתה לאן לברוח?

איך אפשר להסביר את כל הפרובלמטיקה הארורה הזאת על רגל אחת?

הישראלים הצעירים שלי נראו מאוכזבים. לא כך הצטיירו בתודעתם "חומות גטו ורשה"! ידעתי מייד, כי ההסבר שלי לא שיכנע איש מהם.

הנערים והנערות קרבו אל שריד החומה, גיששו באצבעותיהם על פני הלבנים הקרות כמבקשים להמחיש משהו מן הגטו. בתוך כך יצאה פתאום אשה מבוגרת את הבית, עצרה לרגע, העבירה מבט חטוף על כולנו והמשיכה ללכת. רותי הסבירה, שאנו עומדים על גבול הגטו מצדו ה"אָרי". לאזור הגטו עצמו לא ניכנס הפעם.

עכשיו אני הוא המאוכזב על שלא אוכל לבקר עוד היום את אזור הגטו, לא אוכל להגיע למקומות שאהבתי ושנחרתו בחוזקה בזכרוני.

□

בימים ההם, ימים של חוסר מעש, אהבתי לשוטט ברחובות הגטו, להיסחף עם ההמון שמילא את הרחובות, וכך הייתי מגיע למקומות לא מוכרים, שמימי לא ביקרתי. אבל כל שיטוט שכזה הסתיים בחומה או בנקודת משמר. בבית הזהירו אותי שלא להתקרב לנקודות משמר, שכן מדי פעם ירו הגרמנים בילדים שניסו להבריח אוכל לגטו. אני לא שעיתי לאזהרות. הסקרנות משכה אותי למקומות אלה שוב ושוב. שעות רבות עשיתי בהם. עכשיו חשתי דחף לפרוש מכל החבורה הישראלית, לחדור לגטו שעזבתי לפני ארבעים ושש שנה, לשוטט ברחובות לבדי, כאז, ולחפש את הבלתי־אפשרי, את שברי עברי.

□

אנו ממשיכים לנסוע ברחובות ורשה, חולפים על פני יותר ויותר שלטי רחובות מוכרים, אבל הרחובות עצמם זרים לי. ורשה נחרבה רובה במלחמה ונבנתה מחדש. רק פעם בפעם אני מבחין בבית או בשער

של בית הנראים מוכרים כלשהו. כשעיני נתקלות בשלט המכריז "רחוב טְוַרְדַה", אני רוצה לצעוק: "פה אני גרתי פעם! פה היה בית־כנסת 'נוז'יק'!" אבל רותי מקדימה אותי ומספרת על האזור שהיה מיושב יהודים ועל בית־הכנסת המפורסם "נוז'יק". אנו עוברים את רחוב טְלוֹמַצְקִי. פה עמד בית־כנסת גדול ומפואר, שהגרמנים פוצצו ב־1939. רותי מספרת, שבין הפולנים רווחת אמונה, שמאז פוצץ בית־הכנסת הזה לפני חמישים ושתיים שנה, מנסים לבנות במקומו בית - ועד היום לא הצליחו להשלימו. בוורשה אומרים, שאלוהים קילל את המקום ומעניש כל מי שמנסה לבנות משהו באתר שנתקדש.

עצרנו בצומת רחובות. מימין - שער כניסה לגן. המקום מוכר לי. נדמה לי שאם אמשיך ללכת, יובילוני רגלי מאליהן אל ביתי שברחוב פשביג.

רותי שואלת: "דב, המקום מוכר לך?"

"בוודאי, את המקום הזה אני זוכר היטב".

והיא, נימה של נצחון בקולה, מכריזה: "בטח שאתה מכיר את המקום. הלא זה גן קרשינסקי! דב, ספר להם על הגן הזה..."

אני נדהם. איך היא, רותי, יודעת בבטחה שכזאת שאני מכיר את גן קְרַשִׁינְסְקִי?

כל הקבוצה קרבה אלי ואני מספר על הגן היפה, שאמי נהגה לקחת אותנו, הילדים, לטייל ולשחק בו, על שדרות עצי הערמון העתיקים, שצמרותיהם התחברו ויצרו קשתות שקרני השמש לא חדרו בעדן, על פינות חמד בגן, על אמהות וילדיהן שטיילו כאן בשבתות בבגדי חג והתרווחו על ספסלים שטופי שמש, על יהודים חסידים, שהיו מתכנסים בשדרות הערמונים, מתווכחים ומתבדחים. יהודי ורשה היו אומרים, שגן קרשינסקי הוא "הפרלמנט היהודי", שהרי שם, על הספסלים, נתקבלו כל ההחלטות...

הרבה גנים היו בוורשה, בהם יפים וגדולים יותר מגן קרשינסקי, אבל זה היה הגן שלנו. הגן של היהודים.

□

היום נטה לערוב. סביב סביב האפיר הכל שבעתיים. אני מציץ אל תוך הגן ומשחזר את הדרך ממנו אל ביתי. אני רואה את עצמי צועד ברחוב נלבקי, החנויות פתוחות ומוארות, הרחוב הומה אדם וביניהם רבים בלבוש יהודי מסורתי. אני עובר על פני החנות של דודתי שרה ורואה אותה בפנים, מאחורי הדלפק. נערים עומדים ליד שערי הבתים, מוכרים כעכים ונקניקיות חמות, נכונים להיעלם מדי רגע אם אך יקרב שוטר...

אני עובר על פני כיכר מורַנוֹבְסְקִי, רואה את החנויות הקטנות המוארות באור קלוש, מריח את ריחות מוצרי החלב, דברי המאפה, הקפה העז. אני רואה בתוך החנויות את הזקנות והזקנים שאני מכיר מאז שהתחלתי ללכת.

והנה אני ברחוב פשביג. השוער מדליק את פנסי הרחוב ואני עובר את שער הבית, רץ בחדר המדרגות, פותח את דלת ביתי ואני רואה את כולם - אמי, אחותי דבורה, אחי מוטל, אחי הקטן יענקלה, סבא וסבתא. אני מרגיש, שדמעות חונקות את גרוני ופתאום אני מוצא את עצמי עומד לבדי מול השער הסגור של גן קרשינסקי.

כולם נעלמו. כולם כבר בתוך האוטובוס. רותי, רק היא מחכה לי בצד ואומרת: ״דב, אנחנו עוד נבקר פה...״

□

מלון ״אֵירוֹפֵּיסקי״ עומד באזור יפה, בקרן רחוב קְרַקוֹבְסְקַה־פְּשֶׁדְמְיֶשְׁצֶ'ה וכיכר זְוִיצֶ'נְסְטְבַה (כיכר הניצחון). שם גם עומד קבר החייל האלמוני ובקרבתו ניצב משמר קבע של חיילים. המלון רחב־ידיים ובנוי בסגנון ישן. אולם הקבלה מפואר והרהיטים אדומים.

אני יושב על ספה מצופה קטיפה אדומה ומביט סביבי. לא הרחק ממני יושב זוג. הם מדברים פולנית. פניהם רציניות ומדי פעם חולף מבטם על קבוצתנו. כשעינינו נפגשות מורגשת אי־נעימות כלשהי.

חבורת גברים נכנסת פנימה בדלת המסתובבת. הם מדברים גרמנית. בלי להביט ימין ושמאל הם ניגשים הישר למעלית.

בגלל חוסר בחדרים זוגיים קיבלתי חדר ליחיד ואני מרוצה. בחדר נעים ואני משתוקק לשקוע במיטה הלבנה והרכה. כבר חוויתי די היום

הזה. עת להרהר, עת לעכל את שלשלת האירועים. עת להיות עם עצמי.

אבל לא. צריך להתרחץ, להתלבש כראוי ולאכול ארוחת ערב בצוותא. ואחרי הארוחה תיקח אותנו רותי לטיול רגלי לילי בעיר העתיקה, הקרובה למדי למלון.

אחרי הארוחה מחלקת רותי הוראות: ללבוש בגדים חמים, לא להתפזר בדרך, לא לשים לב לשיכורים ולא להסתבך עם כל מיני "טיפוסים", לא להתעכב זמן רב מדי בדרך ולא להתפתות לבילוי בדיסקוטק ואם יתעה מישהו - יעצור מונית ויחזור ישר למלון, שהרי מחר עלינו להשכים ברבע לשש, עוד בחשכה. מחר מחכה לנו יום ארוך וקשה - נוסעים לסוביבור ומשם ללובלין.

□

בצאתנו לרחוב הצליפה רוח קרה בפנים. קור עז אפף אותי. רותי התקדמה בצעדים מהירים, בלי להביט אחורה. אנחנו רצנו אחריה. לא הספקתי לעשות עשרים צעד ומולנו באו שני שיכורים, מנדנדים גופם מצד אל צד ושרים משהו לא ברור. הצעירים הביטו בהם בתמיהה. הרחוב היה ריק. נשמעה רק איוושת הרוח. אור עמום נפל על הכביש המרוצף ריבועי אבנים קטנות.

משמאל התנשא ארמון עתיק בראש גבעה, מימין - גשר הנשקף אל בקעה וממנו יוצא כביש המוליך לנהר ויסלה. העיר העתיקה, שבילדותי הרשימה אותי עזות, נשארה מעורפלת למדי בזכרוני. רותי הסבירה, שכל מה שאנו רואים נהרס בזמן המלחמה, אבל הפולנים השקיעו מאמצים כבירים ובעזרת קרנות בינלאומיות שיקמו ושיחזרו הכל כשהיה. עכשיו זה הפרבר היוקרתי של ורשה. רק עשירים ובעלי מעמד בכיר גרים פה. חלק מהבתים בפרבר העתיק הוקדשו למוזיאונים, לגלריות ולמסעדות יוקרה.

ליד אחת המסעדות עומדת מכונית שרד ודגל אנגלי מתנוסס על אחת מכנפיה. לידה מכונית קטנה, שכתוב עליה "פוליציה" - משטרה - ובתוכה שוטר.

אנו נכנסים לכיכר המרכזית של העיר העתיקה. הבתים סביב יפים

כאילו נצבעו רק היום. הכל דומם מאוד. הכיכר חשוכה כאילו כבר חצות. רק מחלונות אחדים בוקע אור. אפשר לראות רק שלטים קטנים של מסעדות, בתי קפה, גלריות, חנויות של מתנות ושל "קַנְטוֹרִים" (חלפנים). רותי מבטיחה, שעוד נבקר פה בשעות היום, כשהכיכר הומה.

פתאוםׂ נפתחה דלת ומאחד הבתים יצאו מספר זוגות צעירים קולניים במצב־רוח מרומם - ואני נזכרתי מייד באותו לילה לפני ארבעים ושמונה שנה, כשברחתי מגטו ורשה דרך תעלת ביוב וצעדתי בחלק הארי לתחנת הרכבת. סכנת מות ארבה לי מכל פינה. השעה היתה שעת עוצר. ברחוב לא נראתה נפש חיה. פתאום נפתחה דלת אחד הבתים ואני הוצפתי באלומת אור, כמו עכשיו...

קבוצת גרמנים עם נשים יצאו אל הרחוב בצחוק קולני. אני הייתי כה קרוֹב אליהם עד שלא היה לי זמן לברוח. הם נעמדו, הביטו בי - ואני המשכתי ללכת מולם כמו לקראת המוות. אחד מהם אמר משהו וכולם פרצו בצחוק, וכך חציתי את החבורה והמשכתי ללכת. הם לא נגעו בי!

הסתכלתי על חבורת הנערות והנערים שלנו, המהלכים עכשיו חופשי בחוצות ורשה, שופעי חדוות חיים, ונדבקתי בעליצותם.

□

היה טוב להיות יחידי בחדר, ללא מחוייבות לאיש, מנוער מהתחושות המיוחדות של ההיתקלות באוכלוסיה הפולנית, מדחיק את צללי העבר שאפפוני מרגע היציאה מישראל.

בחדר היה חם, אפילו חם מדי. פתחתי קצת את החלון ואויר קריר הציף החלל. השתחררתי ממעילי החם והמשכתי להתפשט. חיש מהר ראיתי את עצמי בראי בגופיית טריקו ארוכת שרוולים וב"גַטְקֶס" הארוכים. פרצתי בצחוק. רק מצנפת חסרה לי, כדי שאראה מושלם!

כשהייתי יוצא למילואים היתה שרה מכינה לי תמיד צרור שלם ודוחסת חרף מחאותי פריטי לבוש רבים ככל האפשר לתוך תרמילי. אני ביקשתי להקל אך לשווא. בדרך כלל היתה ידה על העליונה וכך הייתי מגיע לפלוגתי במילואים מצויד בפריטים בלעדיים רק לי לבדי. חברי לפלוגה התבדחו תמיד ואמרו, שאם רוצים למצוא את דב בלילה, צריך

לחפש שטח לבן, שכן רק אני ישנתי באמצע המדבר על סדין וכרית לבנה למראשותי.

פעם, כשבדקתי את התרמיל לפני יציאה לשירות מילואים בנגב, ראיתי בתוכו זוג "גטקס" ובאתי בטענות לשרה: "מה פתאום 'גטקס'? מה אני, סבא זקן?" - וזרקתי את התחתונים הארוכים הללו החוצה. מה גדולה היתה ההפתעה למחרת, כשהגענו למקום החניה בנגב, כשפתחתי את התרמיל וממעמקיו הציצו אלי ה"גטקס" המגוחכים וגרמו לי לפלוט קללה!

אחרי יום של התארגנות ואימונים בחום, ישבנו במעגל אחרי ארוחת הערב, מעשנים סיגריות ומספרים בדיחות. השמש שקעה. החום נסוג עם הרוח לעבר הגבעות ואויר קריר חדר למחנה. הצינה גברה מרגע לרגע. אחד החיילים פיתח את השרוולים וכמוהו עשו כל האחרים והתכפתרו עד לצוואר, רצו לאוהלים ולבשו סוודרים ולבסוף התעטפו בשמיכות. אחרי תדריך המפקד פרשנו לאוהלי הסיירים. רועד מקור החלטתי לא להתפשט. שכבתי בבגדים והתכסיתי בשמיכה, אבל הקור העז לא הניח לי להירדם. התכסיתי גם בשמיכה השניה, שהיתה מונחת למראשותי, ובמקומה הנחתי את התרמיל. גם זה לא עזר. ואז נזכרתי ב"גטקס" ובגופיה החמה. לבשתים מייד ותחושת החמימות לא איחרה לבוא. בירכתי בלבי את שרה ושקעתי בשינה עמוקה עד שלא שמעתי את קריאת ההשכמה והמשכתי לישון.

אחרי שכל חיילי הפלוגה גמרו לאכול ארוחת־בוקר והתייצבו למסדר, בא חייל בריצה וצעק: "דב, דב, כולם כבר במסדר. קום מהר!" כך לא הספקתי לפשוט את ה"גטקס" - נעלתי נעלי במהירות, לקחתי את הנשק ורצתי למסדר. אחר־כך יצאנו לאימון בקפיצות מזחלמים ובתפיסת עמדות. החום גבר והלך, ה"גטקס" ספוגי הזיעה דבקו לגופי והיקשו על תנועתי. התביישתי לפשטם לעיני כל, לבל אהפוך לבדיחת היום. הברכה הפכה לקללה - ואני המשכתי להתענות עד הצהריים.

הפעם, כשהגישה לי שרה את הגופיה החמה וה"גטקס" המסורתיים לאריזה לקראת הנסיעה לפולין, לא התווכחתי. זכרתי את יסורי בקור החורף הפולני. ומה גם שעכשיו עמדנו במרס והקור עלול להיות עז

מאוד.

לחצתי על כפתור הטלוויזיה. על המסך הופיעו חיילים רוסים ונשים, קונים ירקות ופירות בשוק של עיירה אי־שם. בערוץ שני הקרינו מחזמר בגרמנית. בשלישי שמעתי פולנית וראיתי יחידה צבאית במסדר חגיגי, בצד עמדו קצינים בכירים ובתווך - כומר בלבוש רשמי, קורא תפילה ואחריו עונה הפלוגה כולה בזמר של תפילה. הכומר ולימינו קצין עברו אחר־כך על פני שורות החיילים, החיילים פתחו איש איש את פיו והכומר תחב לפיהם מציות עגלגלות בלי לפסוח על איש. נדהמתי. עוד לפני זמן קצר לחם המשטר בפולין בכנסיה - ועכשיו הכנסיה שולטת אפילו על הצבא.

שרוע במיטתי, מכוסה בשמיכת נוצות מחממת, ניסיתי לעשות סדר במחשבותי אך לשווא. כורע מעייפות צללתי בתהומות השינה.

היום השני - 12 במרס, 1991

צלצול הטלפון העירני. רותי הקפידה על לוח הזמנים, שלא תשתבש התוכנית. בתוך דקות ספורות הסתדרתי ויצאתי את החדר. באולם הקבלה כבר טרחה אשה מאחורי הדלפק. ליד דלת הכניסה עמד איש כבן ששים, לבוש מדים אדומים מגוהצים, מוכן לקבל אורחים. אמרתי לו "בוקר טוב" בפולנית. הוא נראה מופתע, החזיר לי ברכה וקד לעברי. עוד היה מוקדם. הייתי אורח יחיד באולם הקבלה המפואר. משום־מה הרגשתי שם לא בנוח ויצאתי לרחוב, אל ורשה המתעוררת.

רוח קרה היכתה בפני ועצרה את נשימתי. מבעד לערפל הדליל היה אפשר לראות את הבתים הסמוכים. כמה מן האוטובוסים שחנו ליד המלון הפעילו את מנועיהם ופלטו עשן וסרחון. שני נהגים עמדו בסמוך ושוחחו בשקט ואני המשכתי לצעוד ברחוב הריק מאדם. אשה אחת הופיעה מתוך הערפל ונעלמה כלעומת שבאה בצעדים מהירים. רק מכוניות ספורות חלפו על פני באורות דלוקים. העיר עוד ישנה. שוטטתי לי בקירבת המלון כדי להוכיח לעצמי, שאני נמצא בוורשה כתייר.

כשחזרתי למלון כבר התגודדו רוב חברי הקבוצה באולם הקבלה. מישהו שאל מניין באתי.

"מריצת בוקר", התבדחתי.

רותי אמרה, שמלון "אירופֶּיסקי" מצטיין בארוחות הבוקר שלו וכדאי לנו לאכול היטב, שכן ארוחה של ממש נאכל שוב רק בשעות הערב המאוחרות, כשנגיע ללובלין. אכן, השולחנות היו עמוסים כל טוב ואיש מאתנו לא נשאר אדיש למאכלים. האוירה היתה חמימה ולבבית.

אך התיישבתי באוטובוס חזרתי והייתי טרף למתח נפשי. הידיעה

שפנינו מועדות עכשיו לסוביבור כיווצה את לבי. הרהרתי כי אילו נסעתי לבדי, הייתי קורא דרור לרגשותי ומניח להם להשתלט עלי בלי לחשוש לתוצאות. אבל אני נוסע עם קבוצת נוער. שלושים וחמישה זוגות עיניים יינעצו בי שם, בסוביבור, יעקבו אחר כל תנועה שלי, והאוזניים יהיו קשובות לכל מלה שתצא מפי. עלי להתכונן.

אומנם, שמעתי מפי אנשים שכבר פקדו את המקום, שלבד ממגדל שעמד שם עוד לפני שהוקם המחנה, ושימש לתצפית אש ביערות, לא נותר זכר ממיבני מחנה ההשמדה. אבל פסי הרכבת ודאי מונחים במקומם. אתחיל אפוא משם. משם אוביל את הקבוצה לאורך הדרך שעשו המובלים למוות מרגע שהורדו מהקרונות, לאורך הדרך אל חצר ההתפשטות, ומשם בדרך שבה צעדו עירומים בין גדרות התיל עד תאי הגזים. בכל קטע של הדרך אעצור, אסביר, אתאר - כאילו הכל עומד שם כבימים ההם. בסתר לבי האמנתי, שבדרך אבחין בעצמים שימחישו את תיאורי.

□

יצאנו לדרך. הערפל כבר התפזר. ברחובות נראו אנשים צועדים מהר, מכורבלים במעילים ארוכים, צעיפים סביב צווארם. חשמליות עצרו בתחנות בחריקה צורמת. הצבע האפור שלט בכל - בשמים, ברחובות, בעצים העומדים בשלכת, באנשים. רק הילדים בבגדיהם הצבעוניים והצבע המתחלף ברמזורים הוסיפו גיוון כלשהו.

צמוד לחלון האוטובוס, חיפשתי משהו מוכר, אך לשווא. גם פני האנשים שראיתים עומדים בצד הכביש לא אמרו לי דבר. הכל היה כה זר לי, המקום והאנשים גם יחד, כאילו מעולם לא היה לי קשר עם העיר הזאת, עם העם הזה.

פתאום התגלה לפנינו נהר רחב ידיים, זורם לו בשקט. הוויסלה. פה לא השתנה דבר. הנהר ושתי גדותיו והגשרים שמעליו, המחברים את שני חלקי ורשה, נשארו שובי עין כפי שזכרתים מילדותי. אהבתי לטייל על שפת הנהר ולעקוב אחר שטף מימיו, ללוות את הספינות השטות, לעצור באמצע הגשר להולכי רגל ולצפות עוד ועוד על הרכבות

העוברות על פני הגשר הסמוך ברעש מחריש אוזניים ופולטות עשן סמיך המסתיר את הגשר כולו.

הוויסלה הזורמת לאיטה העבירה בי רטט של ריגוש, בהציפה שפע פרטים קטנים, נעימים, מעברי הרחוק - כמתוך אגדה יפה.

ורשה שמעבר לוויסלה, הקרויה פְּרַגָה, בנויה בצפיפות ובולטים בה אזורי מלאכה וחרושת ושכונות עוני. גם כאן, כבוורשה גופא, עומדות שורות שורות של בתים בנויים בסגנון אחד, כולם דומים זה לזה כשתי טיפות מים, כולם מרובעים, גבוהים ומרובי חלונות. זו, כמובן, תרומת הארכיטקטורה הקומוניסטית להמוני העמלים. בעיני נראו השכונות האלה, על כיעורן האחיד, דוחות יותר משכונות העוני הישנות, המרופשות.

□

האוטובוס נחלץ לבסוף מהרחובות צפופי המיבנים. המרחק בין בית לבית גדל והלך. עד מהרה התגלה לפנינו נוף כפרי של שלהי חורף - שדות אפורים, כתמי שלג פה ושם, מקווי מים, שדרות של עצים בשלכת התוחמות את השדות, בתי כפר פזורים, דרכי עפר בוציות המוליכות אֶל כפרים אי־שם. באופק נראה יער.

שלטי הצומת מצביעים לעבר פַלֶנִיצֶה, יוזֶפוּף, אוֹטְבוֹצְק - כולן עיירות קיט בעיבורי ורשה, השוכנות ביער גדול. שם היו הורי שוכרים דירה לבילוי חודשי הקיץ החמים. אבי היה עושה שם עמנו רק את השבתות. הוא היה מגיע ביום שישי, תמיד ברכבת האחרונה, ואני, שהייתי מחכה לו בתחנה הקטנה, תמיד פחדתי שמא יאחר את הרכבת ולא יבוא.

אנו חוצים עיירות ששמותיהן מוכרים לי. באחדות מהם ישבו קרובי משפחתנו. רותי מספרת פרטים שונים על העיירות האלה: בעיירה זו היו היהודים 50 אחוז של האוכלוסיה, באחרת - 40 אחוז; בזו גר רב מפורסם ובאחרת נולד משורר או מנהיג יהודי דגול. ועוד מספרת רותי בבקיאותה הרבה באיזו תקופה התיישבו פה יהודים ומי היה השליט המקומי, שהתיר ליהודים להתיישב בתחומו. כך, מתוך שפע הפרטים,

מתחילה להצטייר לפנינו ההוויה היהודית בת אלף השנה בפולין.

אולי גם אני צריך לספר משהו לנוסעי האוטובוס הצעירים, לתאר להם את העיירות כפי שאני זוכרן? לא. אינני מסוגל להתרכז. מחשבותי ממוקדות בסוביבור ללא יכולת להינתק. ובעת ובעונה אחת אני משקיף כל הזמן בעד החלון ובחלפנו על פני עיירה על רחובותיה, בתיה וחנויותיה, נדמה לי כל פעם שהנה, בעוד רגע, יצא מתוך אחד הבתים יהודי עבדקן לבוש קפוטה, ובחלונות יופיעו פני נשים יהודיות, ואני מדמה לשמוע את כולם מדברים יידיש.

אך לא. הרחובות, הבתים, שרירים וקיימים כפי שהיו אז. יהודים - אַיִן.

□

ככל שאנו מרחיקים מזרחה מוורשה הכביש משובש יותר, הכפרים פרימיטיביים יותר. הבתים בתי עץ קטנים, גגותיהם עשויים קש וחצרותיהם בוץ ורפש. פה ושם - בארות שקילון ארוך בצידן ומראשו משתלשל חבל שבקצהו קשור דלי. בצידי הכביש - עגלות עמוסות זבל, שהצטבר במשקים בחורף, מובלות לפיזור בשדות.

בילדותי אהבתי לעמוד ליד באר שכזאת, לצעוק לתוכה פנימה ולשמוע את קולי מתהדהד בחללה, להביט פנימה, לראות את הדלי שוקע במים וחוזר ועולה מלא על גדותיו תוך שעודפי המים נשפכים חזרה ברעש גדול. אבל בלילות לא הייתי מתקרב אל באר בעד שום הון שבעולם. סבי סיפר לנו, הילדים, כי הכפריים מאמינים שבלילות משמשות הבארות משכן לשדים ולמכשפות ודברים איומים ונוראים מתרחשים שם.

בסוביבור היתה באר מים עם קילון. יום אחד ניתק הדלי מהחבל ונשאר בתוך הבאר. הגרמני פרנצל קרא לי וציווה עלי להתפשט, לרדת בחבל לתוך הבאר ולהעלות את הדלי. התאספו שם עוד כמה גרמנים ואוקראינים, קשרו אותי בחבל ושלשלוני מטה. המים בתחתית הבאר היו קרים כקרח וחתכו בבשרי כסכין. כל גופי רעד מקור ומפחד. הסתכלתי מעלה. ראיתי את הראשים סביב פי הבאר מסתכלים מטה

ושמעתי את קולם מתהדהד בפיר. כשהעלוני ויצאתי החוצה המשכתי לרעוד שעה ארוכה - והגרמנים הביטו בי ברוב הנאה וצחקו בקול רם.

□

עצרנו בשולי יער עבות ויצאנו את האוטובוס לחילוץ עצמות. רותי העירה, שאין כיער מקום נקי לעשיית הצרכים. היער, המכוסה שכבה עבה של שלג, הרשים בתערובת מיוחדת של יופי ומסתורין. לרגע עמדו החבריא נטועים כמוקסמים, אך עד מהרה באה ההתפרקות. פרצה מלחמת כל־בכל בכדורי שלג ופרצי צעקות וצחוק החרידו את היער.

אני המשכתי לפסוע בין העצים, חודר פנימה אל תוך היער, מחשבותי העמיקו לעבר. כאב לא יתואר מחץ את לבי. דימיתי, כי בתוך רגע אשמע את אות ההזדהות שלנו "צְ-צְ-צְ, צְ-צְ-צְ!" מימי נדודינו ביער ואני אענה ב־"צְ-צְ-צְ"! - ובלי משים הדקתי לשוני לחכי ופלטתי "צְ-צְ-צְ!" בהרגשה שמייד יופיעו לפני קַרִיצ׳וֹנָה, שְׁנַבֶּל, סלומון, יעקב ושעיה, חברי לבונקר שבמסתור היער, ועימם עוד חבורה שלמה של בורחים, שאת שמותיהם שוב לא אזכור.

כולם היו אתי ביער. כמעט כולם עד אחד נהרגו שם אם בידי גרמנים ואם בידי פולנים - וזה אחרי שהצליחו לברוח ממחנה סוביבור במהלך המרד. משלוש מאות איש, שהצליחו לברוח ממחנה המוות בשעות המרד, שרדו בתום המלחמה רק שלושים וחמישה! ועכשיו נדמה לי שהם מביטים בי בתרעומת: "איך זה שאתה חי - ואותנו השארת כאן, ביער? למה לא באת לבקר אותנו ארבעים ושמונה שנה? והנה, שוב אתה הולך ומשאיר אותנו פה ביער... אנחנו אהבנו אותך, בֶּרֶלֶה הקטן, בן השש־עשרה! אילו היינו בחיים, היינו צוחקים עכשיו למראך, מראה איש מבוגר, בעל כרס וקרחת!"

אחרי שנים כה רבות שוב אני חוזר וחש אשמה ובושה על ששרדתי, על היותי חי. הרי מקומי יכירני בין חברי שהושמדו, שנהרגו...

חודשים ארוכים חייתי ביערות ולמרות כל המצוקות שפקדוני במעביהם, למרות שחיינו בתוכם בסכנת מוות בלתי־פוסקת, למרות התנאים הקשים שהיו שם מנת חלקנו, אהבתי את היערות. אהבתי את

יופיים, את ניחוחם ובעיקר את הרגשת החופש שהעניקו לנו לאחר שבעה־עשר חודשים בסוביבור. ביער למדתי להתקיים כחיות הבר, לחמוק מציידי אדם ולשרוד. ברוב היערות שבהם שהיתי לא ידעתי איפה אני נמצא ומה שם היישובים הסמוכים. את היער יצאנו רק בלילות חשוכים. ביום התחבאנו עמוק בתוכו. מי יודע איפה בדיוק היינו? אולי היינו ביער זה, שבו אנו עומדים עכשיו ומשתעשעים בהטלת כדורי שלג?

פתאום שמעתי קול פונה אלי.

"דב! - קראה נערה שעמדה לידי - אתה חיית ביער?"

"כן. עשרה חודשים".

"והיו חיות בתוך היער? פחדת מהן?" המשיכה לשאול.

"היו חיות - אמרתי - אבל לא מהן פחדנו".

ואז הנערה אמרה: "אוי, זה כל כך מפחיד..."

□

הצעירים התקשו להיפרד מהיער. רק אחרי הפצרות ודרבונים של רותי והמדריכות חזרו לבסוף לאוטובוס במצב רוח מרומם. אני נזכרתי, שבהיותי בן שש או שבע בילתה משפחתנו את הקיץ באחד הכפרים שליד ורשה, מְחַלֶין שמו. עגלון, שהיה מחלק מיצרכים לחנויות, הזמין אותנו, הילדים בני גילי, לסיבוב בכפר והבטיח להחזירנו. קפצנו על העגלה בשמחה. השעה היתה לפנות ערב. אחרי שעצרנו ליד כמה חנויות, נכנסה העגלה לתוך יער ועצרה. העגלון אמר לנו שהוא הולך להתפלל תפילת מנחה אצל הרבי שגר בסמוך, בתוך היער, ומייד יחזור ויסיענו הביתה. הדבר לא מצא חן בעינינו ובלית־ברירה ישבנו על העגלה דוממים, מביטים מלאי דאגה לעבר הבית שבו נעלם העגלון מעינינו. הזמן זחל לאט. הערב רד והתחיל להחשיך. היער שינה צורה. כל עץ הפך לדמות מאיימת. מסביב נשמעו רחשים וקולות מפחידים של חיות וציפורים. בית הרבי נעלם ולא נראה כלל. רק הבהוב אור נראה משם פעם בפעם. פחד גדול נפל עלינו וכולנו פרצנו בבכי תמרורים.

האמהות, שילדיהן לא חזרו אליהן עם רדת החשכה, נדאגו כולן, עמדו

בקצה היער וצעקו בכל כוחן: ״ברלה! מוישלה! יענקלה!״ בתקווה שנענה להן. אנחנו שמענו ממרחק קולות כלשהם, אך אלה רק הפחידונו שבעתיים. לבסוף חזר העגלון שמח וטוב לב. בראותו אותנו בוכים, הרגיענו בסוכריות והביאנו הביתה בשלום.

□

אוטובוס נכנס לעיירה וְלוֹדַבָה, העומדת במרחק עשרה קילומטרים מסוביבור. בעיירה זו לא הייתי מימי, אך שמה היה זכור לי היטב. רותי סיפרה, שהעיירה מנתה לפני המלחמה עשרת אלפים תושבים, מחציתם יהודים. היה שם בית־כנסת מפואר ואנחנו נבקר בו.

כמעט כל המשלוחים להשמדה בסוביבור הגיעו ברכבות. רק מעטים הובלו לשם במשאיות. אך פעם ראיתי בעד גדרות התיל תהלוכה מוזרה של אנשים, גברים, נשים וטף, שצעדו לאורך הגדר מלווים בגרמנים ואוקראינים. הם הוכנסו למחנה, הובאו הישר לחצר ההפשטה ואחר־כך נלקחו להשמדה. המשלוח הזה נחרת בזכרוני וכעבור זמן־מה נודע לי שאנשיו באו מוולודבה, העיירה הקרובה. עבדתי אז כ״פוּצֶר״ (מנקה) אצל האוקראינים והייתי קרוב למסלול הליכתם של המובאים מוולודבה. עקבתי אחריהם ואני זוכר את ארשת האדישות שהיתה נסוכה על פניהם. לא יתכן, שלא ידעו לאן הובאו. הם התגוררו בסמוך למחנה - הייתכן שלא שמעו שמץ דבר על המתרחש עשרה קילומטרים ממקום מגוריהם? מתקבל יותר על הדעת שהם ידעו, אך לא היה להם יותר כוח לחיות. מצבם היה כלאחר יאוש.

בשלב מאוחר יותר נלקחו מן המחנה קבוצת בחורים שנקראו ״בַּאוּ קומנדו״ (קבוצת בינוי) יום יום לוולודבה. הם פירקו שם בתי יהודים והביאום למחנה. לפי מה שסיפרו, לא נותרו יותר יהודים בעיירה זו. הושארה רק קבוצת נערות שהועסקה באיסוף ובמיון תכולת בתי היהודים.

ועכשו אני פוסע ברחובות הצרים של העיירה הזאת, מנסה לנחש באיזה בתים גרו יהודים. תושבי המקום הביטו בנו בתמהון, כאילו אמרו: ״הרי השמידו אותם, מניין הם חוזרים ומופיעים?״ בעיני כמה

מהם נשקפו עוינות ושנאה. אחרים נראו מחייכים חיוך ציני. ושמא כל זה רק נדמה לי?

בית־הכנסת של וולודבה אינו מרשים ביותר מבחוץ, אבל היופי והפאר של פנימו מדהימים. אשה זקנה קיבלה פנינו. חשבתיה ליהודיה למרות חזותה הסלבית, שהרי עמדנו בבית־כנסת, אך על שאלתי אם יש יהודים בעיירה השיבה: "אין יהודים. לפני כמה שנים עוד חיו פה יהודים אחדים. עכשיו לא נשאר אף אחד". התקשיתי להאמין, שבעיירה במזרח פולין, שמנתה בסך־הכל חמשת אלפים יהודים, היה בית־כנסת מפואר שכזה.

אשה צעירה נכנסה אחרינו לבית־הכנסת והציגה את עצמה כ"מנהלת המוזיאון". היא סיפרה על בית־הכנסת, שגילו כמה מאות שנים. הגרמנים הרסו את כל פנים הבית והפכוהו לאסם תבואה. אחרי המלחמה החליטה עיריית וולודבה לשפץ ולשחזר את בית־הכנסת ולהפכו למוזיאון לתשמישי קדושה יהודים. נמצא גם יהודי אמריקני עשיר, הממנן את השיפוץ. עד עכשו שוחזר חלק של קיר המזרח, לרבות ארון הקודש והכתובות והעיטורים שמסביב. בתוך האולם הגדול מוצגים תשמישי קדושה - קופסאות בשמים להבדלה, פמוטים, קופסאות אתרוגים, טלית ותפילין, מעיל של ספר תורה - שנאספו במאמצים גדולים.

התפעלתי מבית־הכנסת היפה ומן המוצגים המסורתיים, אבל במקום לא שררה אוירה של בית־כנסת. רבים מדי הדברים, היוצרים אוירה של מקום תפילה, שחסרו שם, הם שהפכו בית־כנסת למוזיאון.

הישראלים הצעירים התפעלו, צילמו פריטים בלי הרף בבולמוס של התרגשות כנה ונוגעת ללב, אבל במוחי ניקר ספק אם ההבדל בין בית־כנסת למוזיאון נהיר להם.

□

היציאה מוולודבה והכניסה לדרך הצדדית המוליכה לסוביבור קלעו אותי מחדש למתח משבש סדר והגיון במחשבותי. תמונות מחיי המחנה

רדפו זו את זו לנגד עיני. באוטובוס שרר שקט מתוח. מדי פעם ניגש אלי מישהו והציע משקה או עוגיה. איש לא שאלני דבר על סוביבור. נראה, שהכל חשו בכאבי. אבל השקט, הפנים החמורות, ההתנהגות המאופקת, המבטים החמים, אמרו לי שהם כולם אתי, מצפים במתיחות לפגישתי עם סוביבור. ואולי הם חרדים מהפגישה הראשונה שלהם עם מחנה השמדה? דבר אחד היה ברור לי: עלי להסביר במפורט מה היה המחנה הזה ומה התרחש בין גדרותיו - אבל ככל שהשתדלתי לשחזר בראשי את הרצאתי לא התקשר בראשי שום רצף ברור של דברים.

□

הכביש צר ומשובש. השטח משני הצדדים רובו יער. האדמה מכוסה שלג צחור. התעבורה מעטה. רק מדי פעם נראית עגלה רתומה לסוס נעה לה לאיטה. צמרמורת עוברת בגופי. אופפת אותי הרגשה כאילו נכנסנו לעולם אחר. נדמה לי, שמדי רגע אראה אנשי ה״וַלְד־קוֹמַנְדוֹ״ (קבוצה עובדי היער), שמורים על־ידי גרמנים ואוקראינים, צועדים בשולי הכביש, שרים בפקודה את השיר הגרמני ״די בְּלַאוּוֶה דְרַגוּנֶן״ (הפרשים כחולי המדים), ובפנים, עמוק בתוך היער, אני רואה תל חול לבן ולידו הבור הענק המשמש לקבורת הגוויות שכבה על גבי שכבה. אני שומע את נביחות הכלב ברי, הנושך את הבחורים העובדים בתוך הבור, ואת הצעקות והבכי של הנשוכים. גם אני עבדתי ב״ולד־קומנדו״ תקופה מסוימת, צעדתי קילומטרים מן המחנה לכריתת עצים ביער וגררתים משם למחנה, ואז ראיתי במו עיני את תל החול, אז גם שמעתי את הקולות מ״מחנה מספר שלוש״. דמעות חונקות את גרוני.

פתאום עלה בזכרוני המעשה בגרמני גומרסקי, מפקד ה״ולד־קומנדו״, שנהג לקחת אתו את כלבו רקס כל אימת שהיה יוצא ליער. פעם אחת נפל בול עץ על הכלב ושבר את רגלו. גומרסקי החליט להמית את הכלב. הוא ציווה לחפור בור, אסף את העובדים וערך טקס קבורה. הוא העמיד את כל העובדים דום ופקד: ״מִיצֶן־אַפּ!״ (להסיר כובעים). הכל הסירו כובעיהם. עתה ציווה גומרסקי, שאחד מאתנו, העובדים, ישמש כ״רב״ ויספיד את הכלב רקס. איש לא ידע מה לעשות

ולא זז ממקומו. גומרסקי הצליף בשוטו על האנשים בזה אחר זה עד שלבסוף פסע בחור אחד מהשורה קדימה ואמר שהוא יהיה "רב" ויספיד את הכלב. ואומנם, כשהכל עומדים דום, כובעיהם בידיהם, הספיד ה"רב" את רקס, ואמר: "רקס היה כלב טוב. הוא שירת בנאמנות את אוברשרפירר גומרסקי ואת העם הגרמני. ינוח בשלום על משכבו, אמן".

גומרסקי לא הסתפק בכך. הוא דרש, שתיאמר תפילה כמנהג היהודים בעת קבורה. הבחור היסס. הוא לא רצה לחלל את השם על קברו של כלב. הגרמני חזר והצליף על ראש הבחור והוא התחיל לומר "קדיש", אך פתאום פרץ בבכי ואתו יחד בכו כל הבחורים. עכשיו הגרמני היה מרוצה. ומאז ואילך, כל אימת שה"וולד קומנדו" היה חולף על פני קבר הכלבִ, היתה נשמעת פקודת "מיצן־אפו!" - וכולנו היינו חייבים להסיר כובעינו ולהסב ראשינו אל הקבר.

□

האוטובוס ביצע תפנית חדה ועצר על משטח בטון. הגענו לסוביבור.

ברדתי מן האוטובוס העברתי מבטי סביב במהירות ולא האמנתי למראה עיני. האומנם פה סוביבור? התדהמה היתה כה גדולה עד שחשבתי שאולי איננו נמצאים במקום הנכון.

קבוצתנו עמדה בתוך כפר. מימין - בית וסביבו חצר מגודרת ובסמוך לו ערימות עצי הסקה. משמאל - שוב בתים מוקפי חצרות עומדים זה בצד זה ובקירבתם מגרש משחקים לילדים. כל אלה - בתוך שטח המחנה לשעבר. רק שלושה פריטים שרדו מאז - המגדל הגבוה בלב השטח, בין מחנה מספר אחת למחנה מספר שתיים, העומד עכשיו בסמוך כל־כך לבתים, ופסי מסילת הברזל המתמשכת מחלם לוולודבה והלאה מזרחה, לרבות השלוחה שנכנסה לתוך המחנה והסוללה ("רַמְפַּה") שעכשיו כולנו עמדנו עליה ובשעתי הייתי אחד מבוניה.

התרוצצתי ממקום למקום בחיפוש אחר נקודת מוצא או עמדת תצפית, שם אוכל לספר לחבורתנו על המחנה, אך לשווא. הכל השתנה כל כך עד שלא ידעתי איפה אתחיל ואיך אמשיך. התוכנית שהתוויתי מראש

לסיפור פרשת סוביבור התפוגגה.

פתאום מצאתי את עצמי מדבר עם עצמי: "לא, זה לא יתכן, המגדל לא יכול להיות כל כך קרוב אל היער. והרמפה אינה אותה רמפה שהיתה במחנה!" כל חברי הקבוצה הקיפוני, כולם מביטים בי, צועדים בעקבותי ומחכים למוצא פי בפנים מרצינות. המדריכות - רותי, חיה ואיקה - גם הן עמדו לידי, ממתינות לסיפורי והסברי.

אזרתי את כל כוחות הנפש. דימיתי, שיעלה בידי לכבוש את סערת רוחי ואוכל להתחיל לספר על המחנה. אך לא. קטעי מַראות וזכרונות מחיי המחנה צפו ועלו ממעמקי זכרוני והשתלטו עלי כחתף. הרגשתי כאילו נשתלתי בעבר, במחנה ההשמדה סוביבור. ראיתי לפני את מכונת ההשמדה בפעולתה, את הגרמנים והאוקראינים הרודים בנו, את משלוחי האדם המגיעים ומובלים אל קיצם. שמעתי את הצעקות, נשמתי את צחנת הגוויות הנשרפות, חשתי איך שיני הכלב ברי ננעצות בבשרי עד העצם ונתקפתי חולשה כאז. הרגשתי, שאני עומד לאבד את שליטתי העצמית.

פתאום, מונע בדחף עצום, עזבתי את כולם ופתחתי במרוצה בלי לדעת לאן. חיש מהר נתקלתי בגדר, נאחזתי בה בכל כוחי ופרצתי בבכי עז. איני יודע כמה זמן עמדתי שם והתייפחתי. אולי עד שכל הזעם שהצטבר בי נפרק.

כשנרגעתי והפניתי ראשי לאחור, ראיתי את כל חברי הקבוצה עומדים במרחק־מה ממני, דמעות בעיני רבים מהם. האהדה ששפעה אלי מן העיניים הצעירות אוששה אותי. חזרתי למציאות.

□

עליתי על הסוללה וחברי הקבוצה בעקבותי. סיפרתי על הגיהינום עלי אדמות שנקרא סוביבור - המפעל הנאצי להשמדת אדם. הצבעתי לפני שומעי על מקום הורדות האנשים מהקרונות ועל תואי הדרך שעשו עד מותם, אולם סיפורי לא היה סדור. הנוף הכפרי שמסביב לא הסגיר שמץ דבר, לא איפשר לי להמחיש את סוביבור של חרושת הזוועות. במקום מחנה מספר אחד עמד כפר. במקום מחנה מספר שניים צמח יער צעיר.

כך דילגתי בהרצאתי מעניין לעניין ומרוב התרגשות התחלתי לגמגם, לחפש מלים קולעות עד שרותי, שחשה במצוקתי, נחלצה ושמה אותן בפי.

בישראל, בהרצאותי על סוביבור, תמיד היטבתי לתאר את המחנה. שומעי אמרו לי לא אחת, שהרגישו כאילו גם הם היו שם, במקום המעשה. והנה דווקא פה, בסוביבור, למרות המאמץ שעשיתי, איני מצליח לספר ולתאר את פרשת סוביבור במלואה. פסחתי על חוליות חשובות בסיפור, לא המחשתי את תהליך ההשמדה, לא אמרתי מלה על חיינו בגיהינום הזה, אפילו לא תיארתי את המרד. שומעי הצעירים היו מרותקים אלי כל העת. עיניהם הנעוצות בי, שפנו לכל נקודה שעליה הצבעתי, העידו על השתוקקותם לקלוט כל מלה היוצאת מפי. אבל אני, נרגש מדי, לא הייתי מסוגל להמשיך.

כשהשתתקתי, סחוט כליל, אמרתי לרותי: "אני מצטער מאוד מאוד שאיכזבתי אתכם. דווקא פה, בסוביבור, לא הצלחתי לתאר מה בדיוק היה ואיך".

רותי חיבקה אותי בחמימות. "זה לא נכון - אמרה - האם לא ראית איך הצעירים לא הרפו ממך לרגע, איך הביטו בך, איך הם התרגשו? כולנו ידענו, שזו פעם ראשונה שאתה מבקר בסוביבור מאז המרד והבריחה - ואתה עוד מופתע מן ההתרגשות שאחזה בך? לנו ההתרגשות הזאת אמרה יותר מכל דבר אחר. אתה לא מדריך טיולים, גיאוגרף או היסטוריון. אתה לא חוקר שואה שלמד מה היה פה. אתה היית פה. אתה עד אמין. לכן התרגשת כפי ששום מדריך או מומחה לא יתרגש לעולם..."

דברי רותי הרגיעוני. ובכל זאת לא הייתי מרוצה מעצמי.

ניגשנו לאנדרטת הזיכרון. בדרך עצרנו ליד לוח זיכרון שהוצב על גבול המחנה. קראתי את הכתובת הפולנית, שהכריזה:

> במקום זה הקימו ההיטלראים מחנה השמדה.
> ממאי 1942 עד אוקטובר 1943 הושמדו פה
> מאתיים וחמישים אלף שבויי מלחמה סובייטים,

יהודים, פולנים, וצוענים.
ב־14 באוקטובר 1943 מרדו האסירים
ואחרי קרב עם ההיטלראים, הצליחו חלק מהאסירים
לברוח מהמחנה.

קראתי ולא האמנתי למראה עיני. איך אפשר לסלף את ההיסטוריה בגסות שכזאת?

אני הייתי בסוביבור מימיו הראשונים של המחנה, ממאי 1942, והייתי עציר בו עד סוף אוקטובר 1943, אז השתתפתי במרד וברחתי ליערות. הגרמנים הרסו את המחנה אחרי המרד. לאורך כל התקופה לא ראיתי ולו גם משלוח אחד של פולנים או של צוענים מגיע למחנה הזה. ואשר לשבויי המלחמה הסובייטים שהובאו לסוביבור - כולם היו יהודים!

מיהו שהורה לכתוב את השקר הנורא הזה? איזה אדם ציני וערל לב יכול לנסח כתובת שכזאת מתוך זלזול מחריד בעדים החיים, שהאמת ידועה להם מבשרם? לאיזה צורך יש להסתיר מן המבקרים במקום הזה את האמת, את העובדה שבמחנה סוביבור הושמדו אך ורק יהודים?*

הסתכלתי על הכפר הפולני שצמח בשטח המחנה ושאלתי את עצמי מיהם האנשים, שבחרו להקים את ביתם בתוך מחנה השמדה. כיצד הם מסוגלים לשתול ולקטוף פרחים באדמה רוויית דם? איך הם לא מתביישים לחוג את חגיהם, לשיר ולשמוח, בתוך בית־קברות של אלפי ילדים? האין הם שומעים את בכי הילדים? ואיך התירו השלטונות הפולניים, מקומיים כארציים, להפוך את מחנה ההשמדה לסתם כפר רגיל ולמחות כל זכר לזוועה?

□

אשה בעלת־גוף יצאה מאחד הבתים, הפנתה אלינו מבט חטוף והמשיכה לנוע בשוויון נפש בחצר. נזכרתי איך בהיותי בסוביבור, כשעבדתי פעם בקירבת גדרות התיל של המחנה, שמעתי פתאום קולות

---

* לא מכבר, בעקבות מחאות רבות, הוצב במקום שלט המציין בעברית כי בסוביבור הושמדו 250,000 יהודים ו־1,000 פולנים.

ילדים שרים. נשאתי עיני וראיתי ילד וילדה במרחק כחמישים מטר ממני, רועים פרות בשדה ושרים. זה מכבר שכחתי, שאי־שם קיים עולם שאנשים חיים בו חופשים, ללא פחד. געגועים תקפו אותי אל ילדותי, אל משפחתי, אל חיים של חופש. קינאתי בשני הילדים שמעבר לגדר. הם נראו כחיים בגן־עדן - מדוע הם חיים ללא דאגה ופחד, ואני נדון למוות ומחכה לביצוע גזר הדין? האין זה בלתי־אפשרי, שהאיכרה בריאת־הגוף שראיתי זה עתה היא אותה רועה קטנה, שהוליכה מולי את פרותיה סמוך לגדר המחנה לפני ארבעים ושמונה שנה? כבר אז, כמובן, ידעה מה מתרחש מעבר לגדר התיל. לא יתכן, שלא ראתה את ענן העשן שכיסה שמי כפרה. לא יתכן, שלא שאפה לריאותיה את האויר הספוג ריח גוויות נשרפות, שלא שמעה דבר על המתרחש מפי הוריה. אין ספק, כפרית פולנית זאת בחרה ביודעין להקים את ביתה בלב מחנה ההשמדה.

כשעבדתי כ״פוצר״ אצל האס-אס האוקראינים, שמעתים מספרים זה לזה, בשובם משעות חופשה שבילו בכפר, איך שכבו שם עם הנערות. האומנם לא סיפרו לאהובותיהם איך הם משמידים את היהודים במחנה הקרוב לבתיהן? אין ספק, אותן נערות פולניות או אוקראיניות כרתו כבר אז ברית עם הרוצחים, ועכשיו הן נשים מבוגרות המגדלות ילדים ונכדים באתר המוות.

כל זה, ולא רק זה, נראה פתאום כה בלתי־אפשרי. קשה לי להאמין למראה עיני, קשה לי להאמין, שאני חייתי שבעה־עשר חודשים בסוביבור. קשה לי להאמין, שכל הדברים הנוראים, הזכורים לי משהותי במחנה, באמת קרו. קשה לי להאמין, שברלה, הנער הקטן והחלוש, שעמד עשרות פעמים על סף מוות, החזיק מעמד ושרד בעת שמאות שעבדו אתי, חזקים ומנוסים ופיקחים ממני, נרצחו או גוועו יום יום. קשה לי להאמין, שאני, דב פריברג, אזרח מדינת ישראל המבקר פה, הוא אותו ברלה מסוביבור. נדמה לי, שכל זה חלום בלהות שחלמתי.

□

הגענו לאנדרטת הזכרון העומדת בשולי היער: פסל גדול, חצוב בגוש אבן, של גבר החובק נער שפניו אומרות סבל. הפסל, מוקף עצי

אורן, נראה מיותם ומנותק לחלוטין ממחנה ההשמדה.

הקבוצה התארגנה לטקס. נעמדנו בחצי גורן. שני נערים הדליקו נרות והציבום למרגלות האנדרטה. הדגל הכחול־לבן ודגל הקבוצה התנופפו ברוח. נערה ניגשה אלי והניחה בידי זר פרחים. על הסרט השחור העוטף אותו היה כתוב: "לזכר בני משפחת דב פריברג, שניספו במחנה השמדה סוביבור".

נפעמתי עד עמקי נשמתי. מחווה נאותה מזו לא יכלה להיעשות. אני, שכל בני משפחתי ניספו בשואה, שלבד מאבי שזכה כי נביאו לקבר ישראל חצי שנה אחרי שנורה בידי חייל גרמני, אין לי שמץ מושג מה קרה את בני משפחתי האחרים, איפה מתו ובאיזה אופן, הנחתי עכשיו זר לזכרם לרגלי אנדרטת סוביבור והנחתי לעצמי לדמות כי הנה אני עומד על ספ קברם של אמי רבקה, אחותי דבורה, אחי מוטל ואחי הקטן יענקלה, הם וכל בני משפחתי האחרים, וחולק להם עם כל הנוכחים כבוד אחרון.

כמה מן הנערות והנערים קראו לסירוגין שירים וקטעים מספרות השואה. נסערתי לא מעט בשמעי נערה קוראת קטע מספרי "שריד מסוביבור":

"...פה, במחנה סוביבור, התקלף האדם מכל מעטה של נימוס ואורח התנהגות פרי חינוך וחיברות. אפילו חוקי הדת פקעו במחנה, אף שהיו בין האסירים אנשים דתיים שהתפללו יום יום ואפילו הקפידו על כשרות. פה, במחנה, נתערטל כל אדם עד גלעין אופיו. פה נתהוו אמות־מידה חדשות לא בידי מחוקקים, לא בידי מלומדים והוגי דעות. אנו, החברה הקטנה שעמדה על סף תאי הגזים, שפטנו איש איש לפי מעשיו. הכל היה חשוף וגלוי. לא היה אפשר להסתיר דבר. רוב האנשים התנהגו לפי אמות־המידה שלנו. היו שהפגינו אצילות נפש והקרבה עצמית. היו גם מי שאיבדו כל צלם אלוהים, שמץ אנושיות לא נותרה בהם".

בדקת דומיה, עת ניצבנו דום כולנו, חזרתי כל־כולי לסוביבור. חוויתי

מלוא חושי את מכונת ההשמדה בפעולתה ונתקפתי רטט מצמרר.

אך כשנשאתי עיני וראיתי את הדגל הכחול־לבן, את הנערים והנערות הנפלאים, התמלא לבי גאווה. לא באתי הנה כמנוצח מסכן הזקוק לרחמים. באתי כמנצח.

□

לא. הם לא יכלו לברלה! אנו, קומץ בחורים יהודים, הצלחנו בתנאים לא ייאמנו למרוד ולהתגבר על מיפקדת המחנה, על מאות השומרים האוקראינים. אז טעמתי טעם נקמה. אז ראיתי את גדולי המרצחים מוטלים פגרים, ראשיהם מנופצים. אחרי קרב עז הצלחנו, כשלוש מאות איש מתוך שש מאות שהיו במחנה, לפרוץ את הגדרות ולברוח. מרד בהיקף כזה לא היה בשום מחנה ריכוז ולא במחנות השבויים האמריקנים, האנגלים או הרוסים. לא היה עוד מרד במחנה ריכוז, השמדה או שבי כלשהו, שבו הרגו המורדים כה הרבה גרמנים, שבו עלה בידי המורדים לברוח במאותיהם.

לא אשכח את המראה שראיתי אחרי שהצלחתי לברוח והתרחקתי מרחק ניכר מהמחנה. כאשר הפניתי את ראשי לאחור ראיתי תמונה נפלאה, שאפילו לחלום עליה לא העזתי. היתה שעת דמדומים. מאות אנשים רצו מתוך המחנה לעבר היער וברחו כצלליות שחורות. הגרמנים שנותרו בחיים התארגנו והחלו לירות על הבורחים במקלעים כבדים. פסים זוהרים של קליעים פילחו את האויר. פה ושם התפוצצו מוקשים תחת רגלי הבורחים והעלו תמרות אבק. אבל נראה שהגרמנים לא פגעו בבורחים רבים. הערב ירד עלינו ואנו נבלענו בתוך היער.

...ופעם, במחנה, הטענו קרונות רכבת בחבילות ומזוודות מלאות רכוש, שהביאו הקורבנות לסוביבור. את המרחק בין המחסנים והקרונות, שהיה כמאתיים מטר, היה עלינו לעשות בריצה. שומרינו הגרמנים והאוקראינים האיצו בנו בצעקות ובמכות. כשעברתי עמוס חבילה גדולה על גבי על פניו של אוברשרפירר וגנר, הסתכל עלי ואמר בחיוך: "לַאוּפְט לַאוּפְט, בְּרִידֶר יִזְרַאֶלְס, אִיךְ קוּמְט נַך פַּלֶסְטִינַה" (רוצו רוצו, אחים ישראלים, אתם באים לפלסטינה). מכות רבות ספגתי במחנה

ואירע שבגללן לא יכולתי לשבת ולשכב ימים תמימים, אך את הכאב שוב לא אזכור. את שמונה המלים ההן של וגנר, שננעצו כסכין בלבי, לא אשכח לעולם. אכן, וגנר, טעית. אני לפלסטינה הגעתי!

עכשיו אני נמצאפה כאזרח של מדינה יהודית עצמאית, שזכה להשתתף בלחימה על עצמאותה ואחר־כך בבנייתה.

בזתי מעומק לבי ליושבי הכפר שצמח בתוך המחנה. הם אינם ראויים להיקרא בני־אדם. מה להם ולמקום הזה? כלום חסרים להם מרחבי שדות? אילו רק היה בכוחי לממש את קללותי, הייתי מקלל כל מי שבנה ביתו במחנה – שביתו ישרף, שהפרחים שהוא מגדל יפיצו ריח גוויות, שאדמתו תכלא תנובתה, שחלומות זוועה יפקדוהו לילה לילה ובלבד שלדורי־דורות לא יעז איש לבנות ביתו באתר הנורא הזה, למען יישאר לעולמים קודש להתייחדות עם הניספים ותמרור אזהרה לאנושות.

□

עזבתי את סוביבור ברגשות מעורבים. מצד אחד ידעתי, שלא היטבתי להמחיש לשומעי הצעירים את העולם המיוחד של סוביבור, והרי לשם כך הוזמנתי להצטרף למסע, לשם כך נסענו במיוחד לסוביבור. אומנם סיפרתי משהו, אך לא די ולא כהלכה. מצד אחר הרגשתי, שהכל התרשמו מן המאמץ הנפשי העצום שנדרש ממני והזדהו עם מצוקתי. הביקור בסוביבור גם קירבני יותר אל חברי הקבוצה מכוח החוויה המשותפת שחווינו שם. אמת, בתום הביקור בסוביבור חשתי גם הקלה רבה. החוליה המפחידה והמאיימת ביותר בכל המסע היתה עכשיו מאחורי.

□

שוב נסענו בין מרחבי שדות ויערות ועל פני כפרים פרימיטיביים, שהזמן כמו שכח אותם בשוליו. עברנו גם עיירות קטנות, שפעם, לפני השואה, נקראה כל אחת מהן ״אַ־יידיש שְטֶטְל״ (עיירה יהודית). גם הללו לא השתנו הרבה כלפי חוץ - אבל יהודים בהן אין.

באוטובוס שקט. מדי פעם מסבירה רותי משהו, אך דומה שהצעירים

אדישים כלשהו אם מעייפות ואם מגודש ההתרשמות בסוביבור.

נכנסנו ללובלין - עיר שלפני המלחמה מנתה מאה עשרים אלף תושבים, ארבעים אלף מהם יהודים. לובלין היתה בירה אזורית לעיירות שמסביב לה ומרכז תורני, שבראשו "ישיבת חכמי לובלין" הנודעת. מאז שנות המלחמה והשואה השתנתה העיר ללא הכר. גושי הבניינים הגבוהים, שעל פניהם חלפנו, אמרו לי כי לשווא אצפה לזכור ולזהות משהו בעיר הזאת. המדריך הפולני אנדז'י מספר לנו באנגלית, שלובלין גדלה מאוד אחרי מלחמת העולם השניה וקלטה פליטים רבים. היום היא מוקד אבטלה ועוני ומתאפיינת בשיעורי שיכרות ופשיעה גבוהים מאוד. אנדז'י הזהיר אותנו לבל נצא להתבדר בדיסקוטקים או בבארים שבעיר - זה פשוט מסוכן. מוטב גם שלא לשוטט בערב ברחובות.

□

בזכרוני עלה ביקורי בלובלין לפני חמישים שנה.

אחרי שברחתי מגטו ורשה הגעתי ברכבת ללובלין בדרכי לטורוֹבִּין, עיירת הולדתו של אבי. ירדתי מהרכבת עם עלות השחר. הרחובות היו שקטים וריקים מאדם ואני עמדתי בתחנה לבדי ובידי צרור בגדים ופתק עם מַעַן של קרוב משפחה של אבי, שלא הכרתיו מעולם. פתאום צץ לידי שוטר פולני, תפסני בצווארוני ואמר: "אתה הגעת עם הרכבת מוורשה. ברחת מהגטו! הראה לי מה יש לך בחבילה!"

לא היתה לי ברירה. הראיתי לו את תכולת הצרור, לרבות הטלית והתפילין, והוא אחז בי והתחיל להוליכני לאן־שהוא. לשווא אמרתי, שבאתי לבקר קרובי משפחה וביקשתי שיניח לי. הוא לא אבה לשמוע והמשיך להוליכני ברחובות העיר הריקים. כעסתי מאוד על עצמי. אחרי שהצלחתי לברוח מהגטו, לחדור בשעת העוצר בלילה לתחנת הרכבת של ורשה, להתגנב לרכבת ולהגיע בשלום ללובלין, הפסקתי להיזהר בהניחי שכבר הגעתי למקום מבטחים. עכשיו נתפסתי וזוהיתי כיהודי. והכל באשמתי.

בדרכנו פגש השוטר מכר ברחוב ושניהם עצרו לשוחח. האיש שאל: "מי הנער?" והשוטר השיב ביבושת: "ברח מגטו ורשה". במהלך

השיחה הרפה ממני שובי לרגע בלא משים ואז, אינסטינקטיבית, זינקתי בבת־אחת ממקומי ורצתי קדימה בכל כוחי. השוטר צעק מאחורי שיהרוג אותי וכיבדני בכמה קללות נמרצות, אבל אני חמקתי ונעלמתי מעיניו ברחובות הצרים. בינתיים עלתה השמש והרחוב החל להתמלא באנשים. נפחד ונכון לפתוח במנוסה, ראיתי יהודי יוצא מבית, ניגשתי אליו ושאלתי למען שחיפשתי.

״מניין אתה בא?״ שאל היהודי.

סיפרתי לו. האיש המטיר שאלות על המצב בגטו ורשה ושאל אם אני מכיר אלמוני ופלוני. בתוך כך הביאני לאזור המגורים היהודי, שם צעדנו ברחובות צרים בין בתי עץ דו־קומתיים, בעלי מרפסות עץ ארוכות, עד לבית המבוקש.

השעות המעטות שעשיתי בלובלין בבית קרובי נחרתו בזכרוני. כשנפתחה לפני הדלת הם עמדו והסתכלו עלי בתדהמה כאילו הייתי בן כוכב אחר. הזדהיתי מייד: ״אני בן של משה פריברג מטורובין. הגעתי מוורשה ואני בדרך לטורובין״. היחס השתנה בן רגע. נתקבלתי בחמימות. היתה שעת השכמה, לא נוחה ביותר להכנסת אורחים. ילדים התלבשו והתרוצצו בכל הבית - כל פעם צץ ילד אחר, מדד אותי מכף רגל ועד ראש ונעלם. האין סוף למספר ילדיהם?

ריח לחם טרי ומאכלים אחרים עלה באפי ורעב עז תקף אותי עד איבוד חושים. אני, שהורגלתי לרעוב יומם ולילה זה חודשים רבים, ראיתי עכשיו לנגד עיני אוכל שהטריף את דעתי. בעל־הבית שאלני אם רצוני ללכת אתו לבית־הכנסת לתפילת שחרית. למזלי, הצילה אותי אשתו באמרה לו: ״עזוב את הילד, אינך רואה שהוא עייף מהדרך?״ לי אמרה, שכאשר יחזור בעלה מהתפילה נאכל ארוחת בוקר. ״בינתיים, תתפלל פה ואני אכין לך כוס תה ועוגה״.

התפללתי במהירות תוך שעיני טורפות את האוכל שעל השולחן. לתה ולעוגה היה טעם גן־עדן.

כשישבנו כולנו אל השולחן לאכול, אכלתי מכל הבא ליד בהנאה עצומה. שקוע כל־כלי בבולמוס אכילה, לא שמתי לב כלל לנעשה סביבי. כאשר הבחנתי בשתיקה שהשתררה בחדר, נשאתי עיני מעל הצלחת

וראיתי שעיני כל נעוצות בי. הרגשתי כעבריין שנתפס בשעת מעשה, הפסקתי לאכול והסמקתי עד שורשי שערותי. לשווא הפצירו בי האשה ובעלה שאמשיך לאכול. התביישתי והבושה השכיחה ממני את רעבוני.

עכשיו נזכרתי במשפחה הגדולה והיפה הזאת ובאירוח שהעניקה לי. איך נעלמו כולם כלא היו!

□

בעד חלון האוטובוס נראו רחובות לובלין של שעת ערב מלאים אנשים החוזרים מעבודתם. משום־מה נתקפתי הרגשה עזה, שאמרה לי כי אני חוצה ים של עוינות - הרגשה שמימי לא ידעתי בשום מקום אחר שביקרתי. עצרנו ליד בניין גדול יפה. רותי הסבירה: ראו, חבריא, זה היה הבית של ׳ישיבת חכמי לובלין׳ - הישיבה המפורסמת ביותר בפולין ובאירופה כולה! מפה יצאו גדולי רבנים ותלמידי חכמים. כדי להתקבל לישיבה הזאת היה תלמיד צריך להיות עילוי ולהביא המלצות מרבנים נודעים. עכשיו יש פה סניף של אוניברסיטת לובלין״.

בכיכר שבחזית הבניין עומדת אנדרטת אבן לזכר יהודי לובלין שניספו בשואה. עצרנו לידה. כמה הופתענו לראות צלב קרס גדול מצויר בצבע שחור על כל האנדרטה.

עזבנו את המקום בכאב.

□

מלון ״אוּנִיַה״ בלובלין אינו מפואר כ״אירופייסקי״ של ורשה. אבל אחרי יום ארוך בדרכים לא היה כמוהו ללינת לילה אחד. הפעם שוכנתי עם יענקלה. שנינו פיתחנו את מזוודותינו המלאות עד אפס מקום ו״עשינו חושבים״: יענקלה חייך וסיפר, שאשתו ארזה במיומנות את מזוודתו בציינה היכן הניחה כל פריט, אך עכשיו נשתכח ממנו הסדר המופתי והוא חושש להפוך את המזוודה על פיה, שמא לא יוכל לארזה מחדש.

״כמוני כמוך״, אמרתי לו.

״לא ייאמן, יש בעולם עוד אשה כזאת?״ השיב לי והפליאה גברה

משהתברר כי שתי הנשים תחבו כל אחת אותם פריטים למזוודותינו. לבסוף החלטנו שלא כדאי להסתכן באי־סדר במזוודותינו בשל לילה אחד - יש לשלוף מתוכן בזהירות רק את החיוני ולהניחן כמו שהן בלי לשנות דבר.

כשיצאתי מהמקלחת כבר מזג יענקלה קפה וריחו הטוב מילא את החדר. כשישבנו לשתות, גילינו שנינו כי לקפה טעם של בית.

□

אינני יודע מהו הדבר שדוחה אותי כל כך בעיר הזאת. לא ייתכן, שאני מתעב את לובלין בגלל אותו שוטר מקומי, שעצרני ברחוב בהגיעי הנה ברכבת מוורשה לפני חמישים שנה, גם לא בגלל מה שקרה בלובלין בשנות המלחמה, שהרי לאמיתו של דבר איני יודע מה בדיוק התרחש כאן. אולי, אולי זה בגלל מה שקרה במקום הזה אחרי המלחמה?

שרידים שיצאו ממקומות מסתור, פרטיזנים שבאו מיערות, פליטים שחזרו מרוסיה, אחרוני עצירים ממחנות עבודה והשמדה, שהגרמנים לא הספיקו להמית, התקבצו מי בלובלין מי בחלם, ואחדים חזרו גם לעיירות קטנות יותר. הם - תמימים היו - האמינו בנצחון הטובים על הרעים וניסו לבנות את חייהם מחדש, בארצם, ארץ אלף שנות חיים יהודים. חלקם ניסו לחזור לבתיהם־הם, אבל נתקלו בעוינות מצד האוכלוסיה המקומית. יהודים ששבו לעיירותיהם נרצחו והועלמו. לֵיבֶּל פֶלְהֶנְדְלֶר, חברי מסוביבור, אחד ממנהיגי המרד, נרצח בלובלין שלאחר המלחמה בידי מרצחים פולנים. אחד מידידי הנפש שלי, מַנְיֶק סִירְצ׳וּק, שכאח היה לי במסתור ביער, התגייס לצבא הפולני כדי להשתתף בבניית פולין חדשה ובתוך זמן קצר נעשה קצין, גם הוא נרצח פה, בלובלין, בידי מרצחים פולנים.

האפיזודה של שיקום החיים היהודים בפולין שלאחר השואה נגמרה בכי רע. השרידים נטשו את לובלין וסביבותיה עד אחד. כששמעתי את המדריך הפולני אנדז׳י אומר, שאחוז הפשיעה בלובלין גבוה ולא כדאי להימצא בלילה ברחובות, לא יכולתי שלא להיזכר באותם ימים.

□

במסעדת המלון, בחברת הצעירים, השתחררתי כלשהו ממועקותי. הקירבה שנתרקמה בינינו נתנה אותותיה. התבדחנו וצחקנו יחד, בחופשיות. התיישבתי אל שולחנם, וכשנקראתי להצטרף לשולחן המלווים המבוגרים מחו הצעירים ולא הניחו לי לפרוש מהם. חרף תסכולי בביקורנו בסוביבור הרגשתי שהמחיצה ביני ובין הצעירים נפלה. מרגע לרגע גברה חיבתי לחבורה הישראלית הצעירה.

אחרי ארוחת הערב התאספנו לשיחת סיכום. יומיים חלפו עלינו בפולין והיה על מה לדבר. נדחסנו באחד החדרים, יושבים מי על המיטות, מי על הרצפה. המדריכה איקה פתחה ואמרה, שמעתה ואילך נתאסף מדי ערב לשיחה.

את שיח הערב בלובלין רשמה חיה:

שיחת סיכום – לובלין, 12.3.91

איקה: בשבילי זה היה יום מאוד מרגש. חיכיתי לו מאוד.

ינאי: המשפחה שלי לא עברה את השואה. אנחנו מחאלב, מסוריה. לי הבניין של הישיבה בלובלין, שאיננה, והאנדרטה שעליה צויר צלב קרס, המחישו את החורבן יותר מאשר הביקור במחנה סוביבור.

דליה: חיכיתי לביקור בסוביבור. ראיתי בארץ את הסרט על הבריחה משם. אבל במקום עצמו היה לי קשה לדמיין ולהבין מה היה, כי לא נשאר שם דבר. אבל המעמד היה מרגש מאוד.

רינת: לי היה קשה להיתקל בגילויי אנטישמיות. בלובלין אנשים צעקו עלינו מחלון של בית וגם ירקו. איך הם הסתכלו עלינו! וצלב הקרס על האנדרטה זה שיא החילול.

מיכל ב׳: בארץ לא ידעתי למה לצפות. אני עדיין לא מרגישה מה קרה. עוד אינני יודעת איפה אני, למרות ששמות המקומות ידועים לי.

דוד: לי מאוד מפריע, שהחברה מצלמים כל הזמן. דב מספר בסוביבור – והחברה מחפשים ״פוזה״ לצילום. צריך לשים לב לסיפורים. זה מה שחשוב.

אילת: נדמה לי, שאנחנו מחפשים אנטישמיות יותר ממה שיש באמת.

אבידע: למרות ההכנה שהיתה לנו, היא לא נגעה לי מאוד. הסיפור של דב המחיש לי את הדברים, אבל עדיין נראה לי שאף אחד לא תופס לגמרי מה קרה פה.

מאיה: מפחיד אותי שעברו מאז חמישים שנה, ובכל זאת אני מסתובבת פה בהרגשת פחד. זה כל כך מפחיד. אני לא מסוגלת להבין איך אנשים חיו פה בימי השואה.

ליאור: הקימו כפר על שטח המחנה ולאף אחד לא איכפת. שאלנו שם מישהו איפה היה המחנה והוא ענה לנו: "הייל היטלר!"

רינת: כשהרכבת הגיעה לתחנת סוביבור, היה נדמה לי שזו הרכבת הצפופה של המשלוח, והנה היא מגיעה אלינו ואז מציצים ממנה שלושה אנשים אדישים. אפילו לצלם לא הייתי מסוגלת.

אבידע: נראה לי, שהמנטליות של האנשים פה מאפשרת אנטישמיות. מחנה השמדה שעליו נבנה גן ילדים! זה מראה על אדישות ואטימות.

איקה: מוזר, אבל חשבתי שכדאי שנגיע הנה רעבים וצמאים ואולי, בתוספת שלג וקור, נחוש באופן זה קצת ממה שחשו הקורבנות. פחדתי, שיהיה לי קשה מאוד ולא ידעתי איך נעבור את זה יחד. עכשיו אני רגועה ומרוצה שאת החוויה הזאת אעבור דווקא אתכם.

חן: מחר אנחנו נהיה במיידנק. יש בתוכנו כאלה, שיש להם ציפיות גבוהות לתחושות חזקות. כשאתה מגיע לאתר השמדה אתה חושב שהנה, "עכשיו אני צריך להרגיש אחרת", אבל יש דברים שקשה לתפוש אותם בהתחלה. לפעמים זה נתפש רק כעבור זמן. זה תהליך מאוד אישי.

היום השלישי - 13 במרס, 1991

התעוררתי בבוקר לקול נחרותיו של יענקלה. אכן, שכני לחדר הזהירני מפני חרון אפו כבר בפגישתנו הראשונה בלהבות הבשן. הבטיח ומקיים. כשהתעורר, סיפר לי שאמש, אחרי שעליתי על מיטתי, המשיך לדבר אלי ולפתע נוכח שאני משיב לו בנחירה. "בשיחה שכזאת טרם התנסיתי", אמר. "אין ברירה. נצטרך לסבול זה את זה".

בזכרוני עלה יום אתמול. כבר מרגע צאתי מהמלון בוורשה הרגשתי בלבי מועקה שלא הרפתה ממני כל אותו יום ארוך. הפחד מהפגישה עם סוביבור, האכזבה העמוקה ממראה עיני שם, הערבוביה של עבר והווה, אי־היכולת לספר לקבוצה בצורה סדורה מה התרחש בסוביבור - מכל אלה חששתי עוד בישראל. מדוע, בכל זאת, הסכמתי להשתתף במסע?

אילו נשארתי בישראל, הייתי נוסע עכשיו לעבודה, פותח את הרדיו לשמוע חדשות וצופה לקראת יום עבודה נעים. הייתי פוגש חברים, מחליף דעות, מתבדח, והיום היה חולף לו ללא דאגות מיוחדות. ומה מצפה לי היום? ביקור במיידנק - ומי יודע מה עוד?

אני יודע שאינני מן הממהרים להחליט. אז, בימי המלחמה, נשענתי בעיקר על האינסטינקטים שלי, שהיו מפותחים מאוד ובזכותם ניצלתי לא אחת ממוות. אחר־כך התהפכו היוצרות ולא בנקל ובמהירות התוויתי את צעדי החשובים. זכורני, כשהייתי בקורס מכ"ם ב"גולני", באו אלינו בגמר הקורס קצינים מהמטכ"ל ובחנו כל אחד מאיתנו בפיקוד על כוח קרב. אחר־כך הזדמנה לי איכשהו הצצה בגליונות הסיכום שלהם וכך העליתי, כי בגיליון האישי שלי נאמר שהכל כשורה אצלי, אבל הערה שנכתבה בעפרון אדום אמרה: "לא מהיר בהחלטות". לא ערערתי. זה היה נכון בהחלט. ועם זאת, אחרי שאני מחליט איני חוזר בי

או מתחרט. וגם עכשיו, פה בפולין, איני מתחרט על החלטתי להצטרף למסע עם הקבוצה הצעירה. אדרבה, אני מרגיש שייכות לקבוצה זו ובשום פנים ואופן לא הייתי מסכים לעזבה.

אשר לביקור בלובלין, מוזר או לא מוזר, הוא נמחק מזכרוני. כשאני כותב דברים אלה ומנסה להיזכר בשעות שהותי בעיר זו, איני יכול לצרף קו לקו ולראות תמונה כלשהי. הרחובות, כל דבר אחר - כולם פרחו מזכרוני, מה שאין כן לגבי ערים אחרות שביקרנו במסענו. רק שתי תמונות זכורות לי מלובלין: בניין ישיבת ״חכמי לובלין״, ומבט על העיר בכניסה למחנה מיידנק.

□

דקות ספורות אחר צאתנו את לובלין ראינו לפנינו שטח תחום בגדרות תיל המתמשכות עד אין סוף ומגדלי שמירה פזורים לאורכן. נפעם מגודל המחנה ומסמיכותו לעיר, שמעתי את רותי מסבירה כי מחנה מיידנק היה קרוב לעיר, אבל לא כמו עכשיו. העיר שהתפתחה אחרי המלחמה קרבה אל המחנה ואף נגסה נתחים ממנו.

עצרנו ליד השער. המחנה העצום היה מת. לא אדם ולא חתול ולא ציפור, לא עץ ולא עשב. דממה עד אימה. מימין - קבוצת בתים קטנים, ובהמשכם שורות שורות של צריפים גדולים שנראו כאורוות, כולם דומים, כולם צבועים חום. ריח מוזר ולא נעים עמד באויר.

רותי סיפרה איך מחנה מיידנק, שהוקם כמחנה עבודה ומחנה לשבויים רוסיים, גדל והלך עד שבתקופות מסוימות הכיל 80 אלף עצירים. לימים נבנו בו תאי גזים וקרמטוריום והוא הפך למחנה השמדה. היא הנחתה אותנו אל תוך בניין קטן, הכניסה אותנו לחדר ואמרה: ״זה היה תא גזים״.

עמדנו בפנים, צפופים, מקשיבים לתיאור ״התהליך״: אנשים נצטוו להיכנס פנימה בידיים מורמות, כדי לאפשר דחיסת רבים ככל האפשר פנימה. הגרמנים והאוקראינים זרקו את הילדים הקטנים מעל לראשים. רותי המשיכה לתאר את תהליך פינוי הגוויות - איך נעקרו שיני הזהב, איך על משטח בטון מוגבה באחד החדרים הועסקו בני־אדם בחיטוט

בתוך קרבי הגוויות - למצוא מטבעות זהב ויהלומים...

מוקף בצעירים מכל עבר, האזנתי לכל דברי ההסבר. אני, שעשיתי שבעה־עשר חודשים בסוביבור וראיתי איך אנשים הולכים לתאי הגזים - פעמים עמדתי במרחק שני מטרים בלבד מהמבוא - עמדתי עכשיו בתוך תא שכזה, כמו ממשיך לראות את שלא ראיתי בסוביבור, ואף על פי כן התקשיתי להאמין לתיאוריה של רותי. ואם אני כך, מה עבר בראשם של הצעירים, שנולדו וגדלו בישראל, שלא ידעו את אימת השואה על בשרם?

כאן אני משתכנע, שאי־אפשר להשוות קריאה או שמיעה לראיה. נמלאתי הערצה לרותי על יכולתה לספר, לחזור להסביר ולהמחיש ביסודיות ועם זאת ברגישות את הזוועה בהתגלמותה. ידעתי שהיא עושה את מלאכתה בחרדת־קודש, שהיא מבקשת להשריש בלב שומעיה רשמים שלא יישכחו לעולם.

□

באחד מימי שירותי במילואים, במסגרת תרגולת אב"כ, הקימו במחנה מעין תא גזים וכל חיילי הפלוגה נדרשו לחבוש מסכת גז ולשהות זמן־מה בפנים. כשהגיע תורי סירבתי בתוקף להיכנס. מפקד הפלוגה נפתע:

"מה קרה, למה דב מסרב להיכנס?"

ואז אמר לו מישהו: "תעזוב אותו. דב היה כבר פעם על סף תאי הגזים".

"לא ידעתי", אמר המפקד והניח לי.

□

יצאנו את בניין תאי הגזים ומייד חשתי הקלה. מה טוב היה להיות בחוץ, לשאוף אויר, לראות את כיפת השמים. על רכסי גגות הצריפים ראיתי עורבים שחורים עומדים ללא ניע ומביטים בנו.

לא הספקנו להתאושש וכבר הכניסה אותנו רותי לאחד הצריפים הארוכים. הריח המוזר היכה בנו ממש. משני הצדדים - תאים תאים.

באלה ערימות של כובעי אסירים מבד גס אפור־שחור, מסודרים שורות שורות באלפיהם, באלה הררי בגדי אסירים מפוספסים, בלויים, מסודרים כלתערוכה.

הכובעים ובגדי הפסים נחרתו בזכרוני עוד בימי סוביבור, למרות שאנו, עובדי המחנה, לא לבשנו בגדי אסירים.

□

...פעם הגיע לסוביבור משלוח שכמוהו לא ראינו. אלפי גברים בבגדי פסים, כולם צפודים כשלדי אדם ממש ודומים כל כך זה לזה. חלושים היו ובקושי הילכו. השעה היתה לפנות ערב ונראה שאיחרו את שעות ההשמדה - מכונת ההשמדה עדיין לא עבדה אז בלילות. כולם הושארו ללון במגרש, לא הרחק ממגורינו, לשם הובאו אגב צליפות ומכות. קולות צעקה ובכי עלו מתוכם - ואחרי זמן־מה השתררה שם דממה, כאילו אלפי האנשים הללו נרדמו כבר בתחילת הערב.

כעבור שעה נקראנו, כמה בחורים, להביא להם מים ופרוסות לחם. כשבאנו אל תוכם נדהמנו. האנשים שנדמו כישנים התעוררו והתנפלו על המים והלחם שבידינו בפראות, דורכים ודורסים איש את רעהו. אסירים בבגדי פסים, מגלבים בידיהם - ככל הנראה ״קַפּוֹאִים״ - הצליפו בהם ללא רחם. בתוך מספר דקות שבה הדממה לשלוט במגרש. רק פה ושם נשמעו גניחות מצמררות.

למחרת בבוקר הם נלקחו לתאי הגזים. על המגרש נשארו מוטלים עשרות, אולי אף מאות אנשים מתים או גוססים.

אוברשרפירר פרנצל אסף כעשרים בחורים ואני ביניהם והודיע לנו, כי ״הגיע משלוח עם אנשים מלוכלכים״. הם מוכי כינים והוא לא רוצה ש״המחנה שלו״ יידבק בהם. לכן עלינו להתפשט לגמרי ולעבוד עירומים באיסוף הגוויות מהמגרש ובהעברתן לקרוניות. את שאריות הבגדים והצרורות שנותרו במגרש נצטווינו לשרוף.

עירומים כביום היוולדנו, גררנו את הגוויות עד הקרוניות - מהלך כמאה מטר. היום היה חם. פרנצל ושומר אוקראיני אחד האיצו בנו במכות. והנה, בעת שגררתי אחת מהגוויות והתרשמתי כי אין איש

בקרבתי, עצרתי רגע לנוח. ואז, פתאום, הזדקף האדם שגררתי, שחשבתיו למת, התיישב במקומו ושאל: ״אֶס אִיז נוֹךְ וַיְט?״ (זה עוד רחוק?).

מוכה תדהמה, לא הייתי מסוגל לגרור אותו. הקימותיו על רגליו בשארית כוחי וניסיתי להוליכו תוך שאני כורך ידו סביב צווארי. פתאום ספגתי צליפות על ראשי. הרפיתי מן האיש והוא נפל ארצה. פרנצל עמד על ידי. הוא שלף אקדחו וירה באיש למותתו. ואז תפסתי ברגלי הנרצח והמשכתי לגררו עד לקרונית.

□

עכשיו, במיידנק, בין הררי הכובעים ובגדי הפסים, הצטיירו לפני תמונות המשלוח ההוא בסוביבור, והאיש המתרומם מולי, יושב ושואל: ״אֶס אִיז נוֹךְ וַיְט?״

נכנסנו לצריף שני, צריף מגורי אסירים. משני הצדדים - שלוש קומות של דרגשים ועליהם שמיכות מסודרות.

רותי סיפרה: מיידנק הוא מחנה ההשמדה היחיד, שהגרמנים לא הספיקו להרוס בו הכל. כשכבשו הרוסים את המחנה ביולי 1944 הם אפילו הספיקו ללכוד את אנשי האס-אס שניהלו את המחנה. במיידנק לא היה צריך לשחזר דבר. לא נותר אלא לשמר את המחנה כמו שהוא.

אחר־כך סיפרה רותי על חיי העצירים במחנה ואני הרהרתי מה מוזר הדבר, שאני עומד יחד עם הנוער ומאזין להסברים ותיאורים על פרק בחיי שלי. אף על פי כן, התברר לי שרותי למדה את החומר ביסודיות. פה ושם התמקדה בפרטים שלא ידעתי או שלא נתתי דעתי עליהם.

ושוב אנו בצריף אחר, הפעם צריף שמשני עבריו תאים מלאים נעליים, נעלי גברים, נשים וילדים, המדיפות ריח מבחיל המתערב בריח הרע של הצריף עצמו. הנעליים כולן בלויות והן אלה שלא נמצאו ראויות לשימוש. כל הנעליים שמוינו כראויות לשימוש, נשלחו לגרמניה.

אני מביט בנערות ובנערים. פניהם מגלות את שבליבם. פה אין צורך לומר מלה. די לעמוד רגע ולהביט בנעליים, כדי לחוש את הטרגדיה

הגדולה.

שתי נערות עומדות ליד תא מלא נעלי ילדים ותינוקות. הן עומדות כמהופנטות. אני מרחם עליהן. אני מרחם על כל קבוצת הנוער הישראלי, שבגמר שנת הלימודים, לפני הגיוס לצה"ל, במקום לטיול של "כיף", נלקחו למסע המייסר הזה. בצאתנו את הצריף אמרתי לחיה: "אינני יודע אם לא מעמיסים יותר מדי זוועות על הצעירים האלה..."

חיה הרגיעה אותי. "הם מספיק חזקים כדי להתגבר", אמרה.

□

פה, **במחנה** מיידנק, שכל פריט שנשתמר בו ממחיש את הטרגדיה, עולה בי צורך לספר לצעירים מה שלא עלה בידי לספר להם בסוביבור. ממילא הם עומדים סביבי ומצפים לתגובותי. כך מוצא אני את עצמי מספר להם על אותו משלוח שלדי אדם, שהגיע ממיידנק לסוביבור, על החיים במחנה, על מאבק ההישרדות, על חברויות שנוצרו במחנה ועל העזרה שהגישו לי אסירים בזמן שנאבקתי חולה בין חיים ומוות. הרגשתי בבירור, שהצעירים שותים את דברי בצמא.

אנו צועדים בתוך המחנה הענק. כל צריף, כל אבן, כל פיסת אדמה וסיפורם - וכל סיפור מצמרר. ורותי מספרת עוד ועוד. אנו מגיעים למקום שבו ירו הגרמנים ביום אחד ב־18 אלף איש. מצאתי את עצמי מחשב איך ירו הגרמנים יום תמים, מבוקר עד ערב, באנשים כה רבים. הרי להרוג ביריה 18 אלף איש דרוש זמן רב. הרוצחים ודאי הפסיקו מלאכתם כדי לעשן, לאכול, לשתות משהו... איך הם הספיקו! וכשסיימו את מלאכת ההרג ודאי חזרו איש איש למגוריו, ישבו לאכול ולשתות והחליפו רשמים על ההספק המרשים של מכונות היריה שלהם. ובוודאי היו ביניהם גם מי שישבו לכתוב מכתבים לנשותיהם או להוריהם ובישרו שהכל כשורה בחייהם וכמה הם מתגעגעים הביתה. ואחר־כך שכבו כולם לישון ונרדמו על נקלה לקראת יום עבודה חדש.

הגענו לבניין הקרמטוריום - בניין בנוי לבנים אדומות, שארובת לבנים מתנשאת מעליו. בפנים, באולם גדול, חמישה תנורים בשורה אחת, זה ליד זה. דלתות הברזל של התנורים פתוחות. ליד כל תנור -

מיתקן להנחת גוויות. מתחת לכל תנור - ערימת אפר. היה אפשר לדמות, שרק אתמול הכל בער כאן.

□

תנורים... כשהייתי ילד, כשגרנו בוורשה, היתה מאפיה במרתף הבית שבחצר הסמוכה לחצרנו. אהבתי לעמוד שם בערבים ולהתבונן איך האופים לשים את הבצק צרים ממנו צורת לחמים ולחמניות, מניחים איש איש את גושי הבצק על מרדה, פותחים את התנור הלוהט, מכניסים לתוכו את המִרדה ומושכים אותו לאחור במהירות תוך שהבצק נשאר בפנים. פני האופים היו אדומות כאש התנור, ובעת שעבדו היו שרים, ואני הייתי חוזר ומתפעל ממהירות ההכנסה וההוצאה של המִרדה - פעם עם גוש בצק ופעם עם המאפה. ריח הלחם האפוי פשט על פני החצר, הגיע לאפי וגירה את התיאבון.

עכשיו אני עומד מאובן ליד תנורי מיידנק. התמונות מתחלפות. תמונת האופה המכניס גושי בצק לתוך התנור במאפיית ימי ילדותי בוורשה מתחלפת בתמונות הגוויות המוכנסות לתנור במיידנק. הצעירים עומדים דוממים כמוני ליד התנורים.

פתאום נדמה לי, שכולנו מתביישים בהיותנו בני־אדם.

□

מהקרמטוריום – למיבנה עגול מוקף גרם מדרגות ומעליו כיפה. בחזית, מעל המדרגות, כתובת בפולנית: ״גורלנו הוא אזהרה לכם״.

עלינו במדרגות ולעינינו נתגלה תל, שלדברי רותי מכיל שבע טונות אפר.

שבע טונות! מכמה בני־אדם?

למראה המחריד הזה שאלתי את עצמי: איך קרה, שבני העם הגרמני, חלוץ הקידמה והתרבות באירופה, המציאו מכונת השמדה שכזו, תיכננו בדקדקנות את הפעלתה וניצחו על הפעלתה באכזריות שכזו? האם הגרמנים אינם בני־אדם? ואם ככל האדם הם, איך אפשר לאנושות לקוות, אחרי מה שקרה, לעתיד טוב יותר בעולמנו?

□

בגמר הסיור - טקס זכרון. כל אחד מחברי הקבוצה יודע את שעליו לעשות - זה ידליק נרות, זה יעמוד עם הדגלים, זה יקרא קטע. והכל מתארגן כמו מאליו, בשקט, בכבוד, כראוי למעמד ולרגשות המפעמים בנו.

בתום הטקס ביקשה ממני רותי לומר "קדיש". נדהמתי. איך אגדל ואקדש, אברך ואשבח, אפאר וארומם את אלוהים במקום הזה?

על מה?

היססתי, אבל במצב שנוצר לא יכולתי לסרב. אמרתי: "אינני דתי במובן המקובל. אבל אכבד את הדרך שבה נפרד עם ישראל ממתיו בכל הזמנים". ואז אמרתי "קדיש".

"קדיש"? הגיתי את המלים הארמיות חסרות הפשר לרוב הנוכחים סביבי, אבל בהברות השגורות של התפילה המסורתית דימיתי לבטא את הזוועה שריסקה את לבי, את כאב הפרידה, את מצוקת האובדן. דמעות חנקו את גרוני. נדמה לי, שיחד אתי בכו כולם.

לתומי חשבתי, שאחרי הביקור בסוביבור ייקל לנפשי.

□

האוטובוס היה לנו לבית על גלגלים. היה טוב לחזור אליו. ועכשיו, בתום הסיור במיידנק, כל אחד חתר אל מושבו. כל אחד ביקש להתכנס בפינתו.

באוטובוס הזה בילינו זמן ניכר. מלונות החלפנו מדי פעם, אבל האוטובוס היה צמוד אלינו כל משך שהותנו בפולין. כל מושב הפך למין תא פרטי זעיר ללא מחיצות. אפילו הנהג הפולני פן טדיאוש לא פגם באינטימיות ששרתה בתוכנו. אנדז׳י, המדריך הפולני, ברנש סימפטי, התחבב עלינו אף שלא הוסיף לנו הרבה בהסבריו. הוא לא יכול להתחרות בבקיאותה של רותי ולכן לא הרבה לפתוח פיו, אך כנגד זה דאג לכל מחסורנו ועזר לנו להתמצא בארץ הזרה. הוא השתדל להתקרב אלינו, הפתיענו כל פעם מחדש באוצר המלים העבריות שרכש ובכך קנה

את עולמו אצלנו.

בדרך ממיידנק חצינו אזור שהיה מיושב בשעתו ביהודים רבים, אם בעיירות ואם בערים. לפי מפת פולין שהיתה בידי רותי נוכחתי לדעת, שאנו קרובים לעיר קְרַסְנִיסְטַב, שם העמיסו אותנו הגרמנים על קרונות בדרך לסוביבור. וליד קרסניסטב – העיירה טורובין, לשם ברחתי מגטו ורשה, שם חייתי עד שנלקחנו לסוביבור.

פתאום נכבשתי לגעגועים עזים לראות את העיירה, להתהלך שם בכיכר השוק, לראות את בתי בני משפחתי, את הבית שבו הכרתי את מירלה בת־דודתי וטעמתי אתה יחד ריגושי אהבה בניצניה. חישבתי את המרחק על המפה. עשרים וכמה קילומטר. אם נסטה מהכביש, נגיע לשם בדרך צדדית חיש מהר.

אני מהרהר - והאוטובוס מתרחק. לא, איני מעז לבקש מרותי לנסוע לטורובין. אני יודע שבכך אשבש את תוכנית המסע. היה עלי לחשוב על זה בעוד מועד. ככלות הכל, היה ראוי שהצעירים יראו עיירה יהודית קטנה מקרוב. עכשיו כבר מאוחר מדי. רק מחשבותי נודדות לשם, לטורובין.

□

זה היה בסתיו 1941, אחרי שברחתי מגטו ורשה. הייתי בן ארבע־עשרה.

אני זוכר איך ירדתי מהעגלה בכיכר השוק הריקה של טורובין, צרורי בידי, ותהיתי לאן אלך. אני זוכר את פגישתי עם אחי מוטל, שברח מהגטו הודות לתושייתה של אמנו חצי שנה לפני, את החיים בבית דודתי שרה ובעלה מנדל, העשיר והקמצן, את הגעגועים הביתה ואת הרצון לחזור לוורשה... אני זוכר את ההיכרות עם מירלה, את הידידות שהתחזקה בינינו מיום ליום והפכה את פגישותינו לרגעי אושר. מהי אהבה טרם ידעתי אז. אך מה מוזרה ומיוחדת במינה היתה הצמרמורת שחלפה בכל אברי גופי בגעת ידי בידה, ומדוע זה הסמקתי כולי מדי הביטה בי בעיניה השחורות, וכמה השתוקקתי לחבקה בחוזקה עד כאב ולנשקה על שפתיה!

ואני זוכר גם את יום ה"אקציה", יום השילוח. שוטטתי בכיכר השוק המכותרת על־ידי הגרמנים וחיפשתי קרובי משפחה בין אלפי היהודים ולא מצאתי איש, גם לא את מירלה. מיואש נעמדתי בין אנשים זרים לי, משלים עם מר הגורל. אחר־כך, בדרך הארוכה שעשינו רגלי בין שדות וכפרים ביום מאי אביבי, מלווים בגרמנים רכובי אופנועים מחרישי אוזניים, צעדתי לבדי, רעב וצמא, בלי דעת לאן מובילים אותנו. פתאום ראיתי את מירלה צועדת עם הוריה. שמחתי כל כך עד ששכחתי שהגרמנים מובילים אותנו. עיני מירלה נצצו לקראתי. שאלתה הראשונה היתה: "אתה רעב?" ועוד בטרם הספקתי להשיב הוציאה מכיסה חופן עוגיות ונתנה לי. אחר־כך עקבה בעיניה אחר אכילתי החטופה, שהרי דבר לא בא אל פי כל היום. כך הלכנו יד ביד עד קרסניסטב, שם דחסו אותנו לקרונות רכבת בדוחק משפיל. נסענו יחד עד סוביבור, שם הורדנו והלכנו זה ליד זו עד שהגענו לשער. חייל גרמני שעמד שם ציווה על הנשים והילדים להמשיך ללכת ישר, ועל הגברים - לפנות ימינה. כך נפרדנו בפתאומיות, בלי שהספקנו לומר מלת פרידה אחת. מירלה ודודתי נעלמו עם יתר הנשים בדרכן אל תאי הגזים.

מירלה היתה אז הנפש היחידה שנעם לי להיות במחיצתה. כפרח בשדה קוצים אדמה אותה כל חיי מבעד לערפילי הזמן.

□

"אנחנו מתקרבים לעיר ששמה לַנְצ׳וּט", שמעתי את רותי אומרת כמתוך חלום. "לפני המלחמה היתה פה קהילה יהודית גדולה. ואנחנו נבקר פה בבית־כנסת יפה, ששוחזר בזמן האחרון".

אכן, בית־כנסת יפה להפליא: קיר המזרח כולו ציורים ופסוקי תפילה, שני אריות חובקים את ארון הקודש המכוסה פרוכת קטיפה, רקומה אותיות זהב, על הקירות סביב ציורי שנים־עשר המזלות, קטעי תפילות ופרקי תהילים. הציורים המקוריים, שנשארו מלפני המלחמה, דהויים. הציורים ששוחזרו, והם הרוב, חדים יותר. באמצע האולם - דוכן מפואר לקריאת התורה ובפינותיו ארבע עמודי שיש מתנשאים עד התקרה הגבוהה.

אחרי מסע ממושך בין ערים ועיירות יהודיות, בלי לראות אות וזכר לחיים יהודים - מרנין בית־הכנסת המפואר את הנפש כעדות מובהקת לחיים היהודים שהתנהלו כאן במרוצת הדורות. כולנו התרוצצנו מפינה לפינה והצעירים צילמו בלי הרף.

בית־הכנסת בלנצ׳וט ריגש אותי. היה זה כאילו מצאתי מעיין שופע מים חיים באמצע מדבר. ועם זאת היה אפשר לחוש מייד, כי מקדש־מעט זה, כדומהו שבוולודבה, חסר חיים. איש אינו בא הנה להתפלל.

□

אנו בדרך לקְרַקוֹב, השלישית בגודלה בערי פולין ואי־אז בירת הארץ.

עיר היסטורית היא קרקוב, עיר ארמונות וטירות, עיר יפה היושבת על הנהר ויסלה. יד מלחמת העולם השניה לא היתה בה. כל מיבניה בני מאות השנים נשארו על עומדם, שכן הגרמנים בחרו בקרקוב למושב המושל הצבאי של פולין הכבושה.

קרקוב גם היתה העיר הפולנית הראשונה, שממנה גורשו רוב היהודים כבר בתחילת הכיבוש.

בילדותי למדתי בבית־הספר על העיר הזאת, שביידיש נקראה ״קְרוּקֶה״, והיא הצטיירה בדמיוני כעיר יפה אבל רחוקה מאוד, שכן לא אחת שמעתי את המימרה ביידיש: ״אֶר שְרַיְט אַזוֹי שְטַרְק, אַז מֶן הֶרְט אִין קְרוּקֶה״ (הוא צועק כה חזק עד ששומעים זאת בקרקוב). זכרתי, שכאשר שוחרר אחי מוטל מן השבי הגרמני, היה חולה ואושפז בבית חולים בקרקוב. כשחזר הביתה סיפר, שבזמן ששכב בבית־החולים באה אליו לשם יהודיה מקומית יום יום, הביאה לו מאכלים ודאגה לכל צרכיו. כששוחרר מבית־החולים לקחה אותו האשה לביתה ולא הניחה לו לחזור הביתה בטרם החלים לגמרי. הוא היה מלא הערצה למשפחה המארחת ולקהילה היהודית הגדולה בקרקוב.

□

האוטובוס נכנס לעיר. השקפתי סביב בעיניו של תייר והתפעלתי

מיפי המקום. עד מהרה חנינו בחזית "הולידי־אין", מלון משובח שבו נשהה ארבע יממות. במבואת המלון פגשנו בלבביות שתי קבוצות נוער מהארץ ובין המלווים - כמה ממיודעי.

אחרי ארוחת הערב התאספנו באחד החדרים לשיחה, שנרשמה בידי חיה:

שיחת סיכום - קרקוב, 13.3.91

איקה: זה היה יום מרגש. במיוחד הסיור במיידנק. הכל שם מומחש. הדמיון עובד כשרואים את המקום, את המיבנים. תרומתו של דב לסיור היתה חשובה מאוד. הוא עזר לי להבין איך התנהלו החיים במחנה. הכל שם עומד על מקומו. רק האנשים אינם. היה קשה להיכנס לצריפים. מראה נעלי הילדים היה קשה ביותר.

חן: לי היה קשה מאוד להיות במיידנק פעם שניה. מצד אחד, השלמתי הפעם יעדים הסטוריים שהחסרתי בפעם הראשונה, ובכלל הדברים נעשו מובנים יותר ולכן גם מזוויעים יותר. לצריף השלישי כבר הייתי צריך להכריח את עצמי להיכנס. באיזשהו שלב ראיתי נעל קטנה של ילד והמראה הזה השתלט עלי וזה היה נורא.

ליאור: אני לביתן השלישי לא נכנסתי. לא יכולתי להסתכל על זה.

דליה: ראיתי את הכובעים והנעליים והיה לי קשה לשייך אותם לאנשים. רק כשדב התחיל לספר, פתאום ראיתי את האנשים. תל האפר היה השיא. היה לי קשה להיות שם.

ינאי: מה שהמחיש לי יותר מכל את השואה בפולין היה בית־כנסת בלנצ'וט. הכל היה שם - חוץ מזה שאת אלפי היהודים אי־אפשר לשחזר...

מישה: חן סיפר לי אתמול על מיידנק ולי זה לא נתפש. כשהגעתי לשם זה היה מאוד מזעזע ומעיק וכשיצאתי משם כאילו הכל נגמר.

רינת: מהריח שבצריפים אי־אפשר היה לברוח. זה היה ריח של מוות.

מיכל: המקום משדר מוות. מקום כל כך שונה מהמקום שאנחנו רגילים לחיות בו. קשה לי לתפוש את הפער. כשדב סיפר על העינויים חשבתי

שאני לא הייתי יכולה לעמוד בזה. איך אפשר לקיים יצר הישרדות במקום כזה?

דודו: אני פה פעם שניה. כשהייתי פה בפעם הראשונה הייתי צעיר בשלוש שנים. פתאום התברר לי, שאז בעצם לא קלטתי כלום למרות שהייתי בטוח שאני יודע הכל ואין צורך שאסע שוב.

איילת: קראתי הרבה ספרים על השואה וראיתי סרטים, ופה זה נהיה כל כך אמיתי וקשה.

איקה: פה התחלתי לקלוט את גודל האסון. לחבר את המספרים העצומים של אנשים שאינם, לתפוש מה פירוש עולם יהודי שלם שנעלם. פה, בקרקוב, חיים יהודים ספורים. עם אחד מהם התקשרתי. ופתאום אני קולטת איזה אסון קרה לעם שלנו.

ז׳דב: אנו כבר קצת מכירים ואני מרגיש ביניכם כמו במשפחה. אני מבקש מכם, אל תרחמו עלי. אל תנסו לא להביך אותי. אם משהו לא ברור לכם, שאלו אותי. בשביל זה אני פה.

מישה: אם אנשים מסוגלים לחיות בקירבה כזאת למחנה, ממש ליד הגדר, זה מראה על אדישות.

דודו: זה אולי יכול לקרות פעם נוספת.

ליאור: כששומעים על פרשת קיילצה, מסתבר שזה באמת יכול לקרות שוב.

רותי: לי זה הביקור השנים־עשר בפולין. ובישראל אני עדיין קוראת ולומדת על השואה ומוסיפה לצבור מידע. אבל להבנה שלי זה לא מוסיף דבר. שלא תהיה לכם הרגשה לא טובה, שאתם "לא קולטים". זה לא סיפור דמיוני מוזר. זו מציאות שקרתה לעם שלנו. אני בפולין לא מסוגלת לישון. בעצם, כבר הייתי צריכה להפסיק להתרגש, אך ברגע שאפסיק להתרגש, אפסיק להדריך.

דודו: הציק לי, שזמן קצר אחרי שיצאנו והתרחקנו מהמחנה, צחקנו ושיחקנו. ופה אין כבר יהודים שמחים.

רינת: צריך להיות ממש לא נורמלים כדי לזרוק ילדים לתאי גזים. כאן קרה משהו נורא לשפיות. אני מדמיינת לעצמי את הילדים הקטנים שזרקו אותם פה. הגרמנים היו פשוט שטניים.

דוד: היו אנשים, שבכלל לא הבינו למה עשו להם את זה.
חן: למה שיבינו? אתה מבין למה עשו להם את זה? זה מה שמפחיד אותי. כי הרי הגרמנים ברובם לא היו לא־נורמליים.
דב: האנטישמיות בפולין צומחת מן הדת הקתולית. אחרי המלחמה נפגשתי עם ילדה יהודיה שגודלה במנזר. יום אחד, כשסיפרתי לה שאני יהודי, היא נדהמה ולא האמינה. במנזר לימדו אותה, שהיהודים רעים.
איילת: אני מפחדת, שגם אנחנו מסוגלים להיות כאלה אטומים.
דב: יש מלחמות בין עמים, ובהן בני אדם הורגים זה את זה, וככל שמישהו הורג בהן יותר כך הוא נחשב לגיבור גדול יותר. הבעיה היא מהו גבול ההשוואה שניתן לעשות בין מצבים שונים של הרג. לדעתי, אי־אפשר להשוות את השואה עם שום מצב אחר של הרג בימינו. בוודאי לא בארץ. זו לא היתה מלחמה בין עם לעם. היהודים לא רצו שום דבר מהגרמנים ולא איימו עליהם.

היום הרביעי - 14 במרס, 1991

צלצול הטלפון העירני עם בוקר. חשבתי כי זו קריאת השכמה, אבל בשפופרת נשמע קולה של שרה רעייתי. רק שלושה ימים עברו מאז צאתי את הארץ, ולי נדמה שעבר זמן רב. כה הרבה חוויות עברו עלי במשך הימים הספורים הללו.

קולה של שרה חימם את הלב, אך גם הסגיר דאגה לשלומי ולאיזוני הנפשי. היא היתה מודעת ללבטים שקדמו למסעי אל עברי.

הרגעתי אותה. סיפרתי שכבר הייתי בסוביבור ובמיידנק והכל עבר בשלום. גם מצאתי את מקומי בחבורה והכל דואגים לי ושומרים עלי כעל ילד.

השיחה הקלה היתה חשובה לשנינו. חששותיה של שרה נגוזו ורוחי היתה טובה עלי. גם הידיעה שהיום לא נבקר בשום מחנה השמדה, אלא נטייל בקרקוב הבלתי־מוכרת לי, עיר שאיני מעורב בה רגשית, רוממה את רוחי. העובדה שאתמול, במיידנק, חרף המראות הקשים, היטבתי לספּר ולהסביר מאשר בסוביבור, העלתה גם היא תרומה להרגשתי הכללית האיתנה.

□

את היום פתחנו בסיור ברובע היהודי לשעבר קַזִ׳ימְיֶז׳. רותי אמרה, שדבר לא השתנה ברובע - הרחובות והבתים עומדים שלמים כלפני המלחמה. בתוך כך הצביעה על בניינים שונים וציינה: ״הנה, זה היה בית־ספר יהודי, פה היה בית יתומים, הנה שלט בחזית הבניין, שנחקק בו שם בעליו היהודי, כמנהג המקום״.

ככל שמוסיפה רותי ומסבירה כן מתחוור יותר ויותר האופי היהודי

של הרובע ואני מדמה כי הנה אראה יהודים נכנסים ויוצאים בבתים וילדים יהודים הולכים לבית־ספר. אני גם יודע שפה, באחד הבתים, התגורר אחי בחזרו מן השבי הגרמני.

בערב הקודם התקשרה רותי עם יהודיה תושבת קרקוב והסדירה עמה שתתלווה אלינו בסיורנו בבתי־כנסת ובבית־הקברות היהודי. עכשיו היא באה לקראתנו. הפגישה בין רותי והיהודיה המקומית היתה לבבית. הן התחבקו והחליפו דברים ביידיש. האשה, כבת שישים, לבושה מעיל שחור ישן, פניה ושפתיה חיורות, שערותיה שחורות, אסופות לאחור, נראתה לי כאדם "מן התקופה ההיא". גם אני שוחחתי אתה ביידיש. על שאלתי "איך החיים פה?" הגיבה באנחה.

אחר־כך אמרה: "אין פה חיים יהודיים. אנחנו, היהודים הספורים החיים בקרקוב, מחכים למוות. וכשאנחנו נמות לא יישאר פה זכר ליהודים". לדבריה, רשומים בקהילה המקומית כמאתיים יהודים ויש עוד אי־אלה שאינם מגלים את מוצאם. הללו הם יהודים שהחליפו שמותיהם בזמן הכיבוש הגרמני, חיו כנוצרים, ניצלו והחליטו להמשיך לחיות כנוצרים גם אחרי השחרור.

ההליכה ברובע היהודי בחברת יהודיה תושבת המקום והשיחה אתה ביידיש הזכירו לי את פולין שמייד אחר המלחמה. באותם ימים, כאשר גילו שניים לא מוכרים שהם יהודים, חשו מייד קירבה מיוחדת. בשלושת ימי סיורנו בפולין היתה המלווה בת קרקוב יהודיה ראשונה שפגשתי. תחילה הוליכה אותנו לבית־הקברות היהודי, שבסמוך לו עומד בית־כנסת ישן של הרמ"א (רבי משה איסרליש), שהוקם ב־1553. בית־הכנסת ובית־הקברות נהרסו בחלקם בידי הגרמנים ושוקמו ב־1948.

בבית־הכנסת נתקלנו בכמה יהודים זקנים, שפניהם נטולי חיות ובפי כל אחד סיפורו המיוחד. הם הביטו בנו כבאים מגן־עדן. רציתי לשאול אותם מדוע הם יושבים בפולין, מדוע לא עלו לישראל, אבל בראותי את פניהם העצובות נרתעתי מלהכאיב להם. אחד מהם סיפר לי, שביקר בארץ לפני שנתיים והכל מצא חן בעיניו מאוד, "אבל - אמר - מה אני יכול לעשות בארץ? בן־אדם זקן אני ואין לי קרובי משפחה. עברית איני

יודע. ממה אחיה?"

לא יכולתי להתאפק ושאלתיו: "ומדוע חיכית ולא נסעת לישראל כשהיית צעיר, לפני יותר מארבעים וחמש שנה?"

האיש קם ממקומו, עמד ושתק זמן־מה כסוקר את כל שנות חייו לאחור ואחר־כך סיפר כי בזמן המלחמה ברח מהגטו וחיפש מקלט, הכיר אשה נוצריה שסיכנה את חייה למענו, הסתירה אותו בביתה וכך ניצל. במשך הזמן הם התאהבו ואחרי המלחמה התחתנו. בפולין החדשה היתה לו משרה טובה וכך חלפו עליהם השנים. לפני חמש שנים מתה עליו אשתו "ועכשיו אני מחכה למוות..."

היה מדכא לראות את היהודים העצובים הללו, שעולמם חרב עליהם פעמיים, בשואה ובפולין המשוחררת, ועתה אין להם למה לצפות זולת למוות. אף על פי כן, קירבתם נעמה לי. היתה לי הרגשה, שבאתי לבקר בני משפחה רחוקים.

מבית־הכנסת - לבית־הקברות. הצד הפנימי של החומה המקיפה את שטח בית־הקברות משובץ כולו, מתחתיתו עד ראשו, בפסיפס של חלקי מצבות היוצר תמונה מוארכת שאין לה סוף. כתובות בעברית, ביידיש ובפולנית, תארים ומקצועות, כתובים באותיות זהב וכן עיטורים יפהפיים, מצטרפים למעין מגילת יוחסין של יהדות קרקוב. שעה ארוכה עמדת והסתכלתי על היצירה המוזרה הזאת ולא הבנתי את פשרה עד שרותי הסבירה, כי אחרי המלחמה נמצאו מצבות שבורות רבות ברחבי השטח. השברים לוקטו ובזמן שיפוץ בית־הקברות הוחלט להצמידן לחומה המקיפה אותו.

בפתח בית־הקברות סיפר נועם, מנערי קבוצתנו, שאביו ביקש ממנו למצוא בבית־הקברות הזה את קבר סבו. בית־הקברות קיבל פתאום משמעות מיוחדת. לכולנו היתה עכשיו מטרה משותפת - לגלות את הקבר.

לפי תמונת המצבה, שהיתה בידי נועם, נמצא הקבר בקירבת החומה. התפרסנו אפוא לרוחב בית־הקברות למבצע חיפוש. ולפתע נשמעו קריאות נלהבות: "הקבר נמצא!" עד מהרה עסקו הכל במסירות בניקוי המצבה והשטח שמסביב לה.

בבית־הקברות היהודי שבקרקוב היה קבר סבו של נועם לחוליה מקשרת בין צעירים מישראל ליהדות שלמה.

המשכתי לשוטט בין הקברים ולקרוא כתלמיד את כתובות המצבות. כל מצבה היא עדות לפועלו של הקבור מתחתיה - למעמדו, תארו, תפקידו: זה רב וזה איש ציבור, זה מורה ומחנך וזה רופא, זה עשיר נדבן וזה סוחר, וכך עוד ועוד עד שכולם יחד מצטרפים להוויית יהדות קרקוב לדורתיה.

מוזר, אך בזמן שכל מקום בפולין מסמל מוות וחידלון ליהודים, דווקא כאן, בבית־הקברות, אתה מרגיש את עוצמת החיים היהודיים בארץ זאת.

השואה פסחה פה על המתים, הניחה להם להישאר בפרטיותם, לא נטלה מהם את יחידיותם, את שמותיהם, לא מוססה, לא העלימה אותם, לא דנה אותם לאלמוניות כוללנית, לא הפכה אותם לגרגרים בתל אפר, לא מחתה אותם מספר החיים.

התקנאתי בנועם, שעמד ליד מצבת סבו, קורן אושר מיוחד במינו, שמי כמוני יכול לרדת לסופו.

לי אין סיכוי למצוא קבר של מי מבני משפחתי. לא כאן בקרקוב, לא בשום מקום אחר.

מבית־הקברות המשכנו דרכנו לבית־הכנסת הגדול הקרוי "הטֶמְפֶּל", שהוקם ב־1870 והיה שייך לזרם המשכילים. לא זו בלבד שנפעמתי מיפי הבית, אלא ששבעתי נחת מאי־היותו מוזיאון. על הדוכנים היו מונחים סידורי תפילה, שהעידו כי בית־הכנסת פעיל ומתקיימות בו תפילות. ואכן סופר לנו, שבשבתות ובמועדים מתכנסים שם יהודים לתפילה.

□

נסענו אל מחוץ לעיר. אחרי קילומטרים אחדים פנינו מהכביש ועצרנו. טיפסנו במעלה גבעה, רותי בראש הקבוצה. על הפסגה הנשקפת אל נוף הררי יפה - ניצבת אנדרטה בצורת סלע מרובע גדול, שבקצהו העליון נחצבו ראשי אדם. רותי סיפרה, שבמקום זה עמד מחנה הריכוז פלשוב, שבו נרצחו רבבות יהודים, והראתה לנו את המקום שבו נורו האנשים ונקברו.

עמדתי בראש הגבעה והשקפתי על הנוף השלוו. חוץ מהאנדרטה אין זכר לכל שהתחולל פה. המחנה פורק ואיננו. אך לפחות לא הוקם פה כפר. ואין פה מגרש משחקים לילדים כבסוביבור.

היום היינו אמורים לסייר ברובע היהודי של קרקוב ואחר־כך לטייל בעיר ולבקר בארמונותיה, אבל נראה שאין בפולין מקום שהשואה לא השאירה בו את רישומה. אם לא מחנה השמדה, כי אז מחנה ריכוז.

□

חזרנו לקרקוב ועצרנו ליד טירת וַוֶל הגדולה, העומדת בראש גבעה על גדת הוויסלה וטובלת בנוף מרהיב. הטירה, שהוקמה במאה ה־9, שנבנתה מחדש במאה ה־14 ושופצה בסגנון גותי במאה ה־16, שימשה את מלכי פולין. לידה עומדת קתדרלה מהמאה ה־14, שם קבורים מלכי פולין וגיבורי מלחמותיה.

בטירה זו התמקם המושל הגרמני של פולין בתקופת הכיבוש הנאצי.

רבים המבקרים בטירה ובהם קבוצות ויחידים מפולין ומרחבי העולם. נעים להיות קבוצה באוירה בינלאומית. אני כמעט שוכח כי בפולין אנו. מצב רוחי טוב. גם החבריא מרגישים מין חופשיות והם מתרוצצים בחצר הגדולה. רותי מספרת על תולדות המקום ועל יושביו מלכי פולין, ומרעננת את תלמודי מימי בית־הספר.

מן הטירה - לכיכר השוק. השוק נקרא "סוקניצה" וכאן ניתן לנו, חברי הקבוצה, לשוטט כאוות נפשנו ולפשוט על דוכני המזכרות והמתנות למיניהן. באין לי עניין בקניית מתנות, שוטטתי להנאתי אנה ואנה. פתאום שמעתי מאחורי צעקה: "ז'ידי!" (יהודי). הסתובבתי וראיתי איש צעיר מצביע עלי, מעווה פניו וצועק שוב: "ז'ידי! יוּדֶה!" (יהודי בגרמנית). כל האנשים שבקרבתי עמדו והסתכלו עלי ואני - עליהם. רגע עמדתי נדהם בלי נוע. האיש עמד במרחק כחמישים מטר ממני. רציתי לרוץ אליו ולהגיב בדרך כלשהי, אך בהביטי סביבי ראיתי שהקבוצה ממשיכה ללכת. איש מחברי לא שם לב כלל למתרחש. נזכרתי, שבהגיענו לפולין ביקשה רותי מכולנו "לא להסתבך עם פולנים" והחלטתי להתעלם מהפגיעה. מדוע אסבך את עצמי ואולי את

הקבוצה כולה?

המשכתי ללכת עם כולם ואפילו לא סיפרתי לאיש על הפרשה, אבל אצלי נפער מחדש פצע ישן. דווקא פה, בקרקוב, מקום שבו הייתי פטור כביכול ממועקות העבר והרגשתי את עצמי כתייר לכל דבר, הוכיתי במפתיע על־ידי פולני אנטישמי, שהצביע עלי כעל יצור טמא לפני כל קהל הנוכחים. ולא פחות מזה נפגעתי על־ידי הקהל שלא הגיב.

□

נזכרתי איך בימים הראשונים לכיבוש לודז׳ בידי הגרמנים, אזל הלחם. יום אחד, כשראיתי תור מתלקט ליד אחת המאפיות, רצתי הביתה, לקחתי מאמי כסף ונעמדתי בו. ליד פתח המאפיה עמד חייל גרמני ושמר על הסדר. ילדה בת גילי, שעמדה גם היא בתור, ניגשה אלי ואמרה בפסקנות: ״אתה יהודי! אתה לא תקבל לחם!״ לא עניתי לה והמשכתי לעמוד בתור, אך היא חזרה אלי שוב ושוב ואמרה: ״אני אומרת לך, שלא תקבל לחם!״ האנשים שעמדו בתור בקירבתי לא אמרו דבר, כאילו היו חרשים. חיפשתי אחר פנים יהודיות בתור ולא מצאתי, ובכל זאת המשכתי לעמוד במקומי. לא השלמתי עם כניעה לאותה ילדה פולנית מרושעת. לבסוף, כשקרבתי לפתח המאפיה, ניגשה הילדה אל החייל הגרמני, הצביעה עלי וצעקה: ״יוּדֶה! יוּדֶה!״ - ואז גירש אותי החייל ואני רצתי מבויש הביתה.

חלפו יותר מחמישים שנה - ובשוק של קרקוב מצביע עלי פולני לפני קהל וצועק: ״ז׳יד! יוּדֶה!״ - והקהל מסתכל באדישות גמורה ואיש לא נוקף אצבע.

דבר לא נשתנה! נגע האנטישמיות שריר וקיים בפולין עד היום, יהיה מספר התושבים היהודים זעיר כאשר יהיה.

□

מאותו רגע איבדתי שמץ עניין בקרקוב. לא מצאתי יותר יופי בעיר, לא בשווקיה ולא ברחובותיה, מאסתי כליל בכל מגע עם התושבים ונמנעתי מלהביט בהם.

כעבור זמן־מה ציינה רותי, שבפינת הכיכר עומד מגדל שבראשו חלון. חלון זה נפתח מדי שעה ואז יוצאת מתוכו דמות ומשמיעה תרועת חצוצרה. את התרועה הזאת זכרתי מילדותי, שכן היו משמיעים אותה ברדיו. עכשיו, שיכולתי לראות את הדמות המפורסמת המנגנת בחצוצרה, פניתי לה עורף. ביקשתי לחזור למלון, אבל יענקלה הפציר בי לאכול עמו ארוחת ערב במסעדה ונעתרתי.

אל השולחן הסמוך לשלנו ישבו שני פולנים מבוגרים, לבושים היטב ומעונבים. בעת שאכלנו הם לגמו כוסיות וודקה בזו אחר זו עד שלוח שולחנם נתמלא כוסיות ריקות. לבסוף, כשקמו ללכת, עמדו בקושי על רגליהם ויצאו מתנודדים. היה זה קטע סיום הולם לסיור היום בקרקוב.

במלון התאספנו כמנהגנו באחד החדרים לסיכום היום:

שיחת סיכום – קרקוב, 14.3.91

נועם: כשדיברתי עם אבי לפני שנסעתי, אמרתי לו שאנסה למצוא את המצבה של סבא. כשמצאנו אותה זה היה מאוד מרגש.

רינת: לי חימם את הלב לראות יהודים בין כל הפולנים שלא אוהבים אותנו, מישהו שמתייחס אלינו בחום. לפגוש את היהודיה בבית־הכנסת, שכל כך דומה לסבתא של לימור. זה היה כמו לפגוש פתאום מישהו מאוד קרוב.

רותי: בכל מסע יש נקודה מרגשת. יש הבדל בין בני נוער שמבקרים בפולין ובין מבוגרים. המבוגרים זוכרים דברים מלפני המלחמה. הם מתמודדים עם חוויות העבר שלהם בפולין וחושפים דברים שמלמדים על החיים היהודיים לפני המלחמה. כשנוסעים עם נוער, חסר להם הממד של הקשר האישי. היום, בבית־הקברות היהודי של קרקוב, הופיע הממד הזה באמצעות המצבה שחיפשנו ומצאנו. פתאום נוצרה התייחסות אישית מרגשת.

דב: כבר סיפרתי לכם, שבתחילה לא רציתי לנסוע איתכם. גם עכשיו נדמה לי לפעמים, שנסעתי מתוך מניעים מזוכיסטיים. ידעתי, שממחנה סוביבור לא שרד דבר, ובכל זאת הופתעתי כשהתברר לי שאכן כך.

בוולודבה ראינו בית־כנסת בלי ארון קודש, ללא ספסלים וסידורי תפילה. כלום. היום בקרקוב, מרגע שנכנסנו לרובע היהודי, הייתי בהרגשה שיש פה יהודים – הם רק הלכו ועוד מעט יחזרו... ויכולתי למצוא את מקומי שם. עצוב היה לי לראות את הזקנים שמחכים למות ויודעים שעמם תיגמר הקהילה. אין להם תשובה מדוע לא עלו ארצה.

□

אחרי ימי סוביבור ומיידנק היה יום קרקוב קל ומהנה לכל הצעירים. אין פלא, שאחרי שיחת הסיכום השתוקקו הצעירים לבלות בדיסקוטק. רותי נתנה הסכמתה לכך, אבל בתנאי שהכל ילכו לדיסקוטק הממוקם במלון ויופיעו במקטורנים ובעניבות.

אנו, המבוגרים, חשנו צורך להתבדר אחרת ויצאנו לבית־קפה במלון סמוך. השעה היתה קרוב לאחת־עשרה. בית־הקפה היה כמעט מלא. השפה הפולנית נשמעה מכל עבר. על משטח הריקודים רקדו זוגות לצלילי תזמורת. הלחנים היו מוכרים לי וערבו לאוזני ואף על פי כן הרגשתי זרות גוברת והולכת כאילו איני רצוי במקום הזה, כאילו הכל נועצים בי עיניהם ועוד מעט יקום אחד הפולנים הללו, יצביע עלַי ויצעק: "ז'יד! יודֶה!"

כדי להינתק מהרהורים מכאיבים אלה הזמנתי את חיה לרקוד. ניתקתי את עצמי מהקהל הסובב אותי. למרות המוסיקה הערבה והריקוד המהנה, שמחתי כשהודיע הנגן הראשי כי התזמורת סיימה את מלאכתה הערב. בתוך דקות אחדות כבר ישנתי שנת ישרים במיטתי.

היום החמישי - 15 במרס, 1991

היום יום שישי, יומנו החמישי על אדמת פולין. כבר עם השכמה אני חש מועקה. שוב אנו עומדים לבקר במחנה השמדה והפעם בגדול שבכולם. אושוויץ.

כשהייתי כלוא בסוביבור, חשבתי שזה המקום היחיד שמושמדים בו יהודים. במשך הזמן נודע לי, שקיימים עוד מוקדי השמדה כמו בֶּלְזֶ'ץ, חֶלֶמְנוֹ וטְרֶבְּלִינְקַה, אבל עד צאתי לחופשי לא שמעתי על מחנה אושוויץ. רק אחרי המלחמה נתקלתי ברבים שהיו כלואים שם קבע או זמנית ונלקחו משם למחנות ריכוז ועבודה שונים. את כולם זיהיתי לפי המספרים המקועקעים על אמותיהם.

לימים נודעו פרטים רבים על מחנה אושוויץ - הסלקציות של ד"ר מֶנְגֶלֶה, הניסויים בבני־אדם, המושג "מוּזֶלְמַן" לשלדי־אדם, הניצול של בני־אדם ככוח עבודה עד קצה גבול יכולתם, מחנה הנשים, מחנה שבויי המלחמה הרוסים, מחנה האסירים הפוליטיים הגרמנים ועוד ועוד, ועל כולם - מחנה ההשמדה בִּירְקֶנַאוּ, שם הושמדו שניים וחצי מיליון בני־אדם.

אושוויץ היה גם מחנה ההשמדה שפעל כמעט עד רגע כיבושו בידי הצבא הסובייטי. את האסירים שלא הספיקו להשמיד הצעידו הגרמנים הנסוגים מערבה לגרמניה בשלג ובקור, בלי לתת להם אוכל. רבים נורו בדרך ואחרים מתו מאפיסת כוחות. מסע זוועה זה נודע בכינויו "צעדת המוות".

שנים רבות לאחר מעשה, כשנשאלתי איפה הייתי בזמן המלחמה, והייתי עונה: "בסוביבור", העידו פני השואל לא אחת כי מימיו לא שמע

שם זה. לא כן אושוויץ. בשל הממדים המפלצתיים של ההשמדה במחנה זה היה שמו למלה נרדפת לשואה.

רבות שמעתי על אושוויץ מפי שהיו שם ושרדו. רבות קראתי. גם סרטים תיעודיים על המקום הזה ראיתי. עכשיו, שבתוך דקות ספורות אהיה שם בעצמי, אני נסער ונרגש.

□

המרחק מקרקוב לאושוויץ קטן. עד מהרה אנו יורדים מהאוטובוס בשערי המחנה. כולנו לובשים חולצות שחורות, שמגן־דוד וסמל קבוצת ״דקל־שיבולים״ מודפסים בחזיתן והמלה ISRAEL - בגבן. כך אנו נוהגים בכל ביקור במחנה השמדה. את הסמל היהודי המסורתי, שהגרמנים אילצונו לשאת כדי להשפילנו ולהבדילנו משאר בני־אדם, אנו עונדים עכשיו בגאווה כסמלנו הלאומי. שניים מנערי הקבוצה נושאים דגלים גדולים, הדגל הכחול לבן, ודגל תנועת ״השומר הצעיר״ - קן ״עיינות־ירדן״.

מעל שער המחנה הכתובת המפורסמת בגרמנית: ״אַרְבַּיְט מַכְט פְּרַיִ״ - העבודה משחררת. תמונה כה מוכרת. ראיתיה עשרות פעמים. אבל הפעם היא מצמררת. כל השטניות הנאצית מקופלת בשלוש המלים הגרמניות האלה.

לפנינו רשת גדרות תיל. התילים מתוחים בצפיפות בין עמודי בטון ועל העמודים מבודדים של מתח גבוה. פה ושם שלטי אזהרה בגרמנית: ״זהירות, מתח גבוה!״ לאורך הגדרות - מגדלי שמירה סגורים, מזוגגים. בתוך המחנה עומדים בניינים דו־קומתיים, בנויים לבנים אדומות.

הרגשה של עולם אחר אופפת אותך מייד. נדמה לי, שעל־ידי הרמת ידית הפעלה יזרום חשמל במתח גבוה בכל הגדרות וכל מגע בהן יגרום מוות.

בדמיוני אני רואה לרגע, בשער ובמגדלים, גרמנים מאחורי מכונות יריה ואת עצמנו אני רואה כמשלוח להשמדה. אני מביט בצעירים שלנו, שאמש ראיתים עולצים בלכתם לדיסקוטק. עכשיו פניהם קודרות. אני נועץ עיני בדגל הכחול־לבן המתנוסס בקירבתי וגומר אומר שלא להניח

למחשבות רעות להשתלט עלי.

רותי מובילה אותנו לתוך המחנה, מספרת את תולדותיו, מסבירה איך הפעילו הגרמנים את המנגנון העצום של ניצול בני־אדם עד טיפת כוחם האחרונה, איך הומתו פה מיליוני בני־אדם תוך רישום מדויק של כל עציר וציון אופן מותו או המתתו במחלה, באפיסת כוחות, בהתאבדות או בתאי גזים, בירי, בזריקה או בכל דרך אחרת. מספר הנספים - שניים וחצי מיליון - נקבע לפי הרישום הגרמני המדוקדק.

בסוביבור היינו המבקרים היחידים. במיידנק, בכל רחבי השטח הגדול של המחנה, ראיתי בנוסף לנו רק קבוצת מבקרים אחת וכמה מבקרים יחידים. פה, באושוויץ, מרגע כניסתנו למחנה, ראינו קבוצות מבקרים רבות של מבוגרים, נוער וילדים מארצות שונות וקולות המדריכים השונים הדהדו סביבנו. השותפות הזאת עם קבוצות אחרות של מסיירים וביחוד עם אלה הגרמניות והפולניות, הפריעה לי מאוד. במקום הזה חשתי צורך להיות במחיצת עצמי, או לפחות בחברת אנשים שכמוני־כמוהם היו שותפים לגורל. אינני רוצה להיות חשוף לפני אחרים. כאבי אינו מעניינם.

ידעתי, כמובן, שצעירים גרמנים, פולנים או בני עמים אחרים, שנולדו אחרי השואה, חפים מכל אשמה ומה גם שהם באים הנה לראות מה עוללו הנאצים. ובכל זאת לא יכולתי לשאתם. בישראל נתבקשתי לספר מה עבר עלי בשואה לבני־נוער גרמני, שבאו במיוחד לישראל ללמוד על השואה. סירבתי בתוקף להופיע לפניהם למרות שהכרתי בחשיבות הדבר. לא הייתי מסוגל לחשוף את עצמי לפניהם ולקבל את השתתפותם בכאבי.

כולנו השתדלנו להתנתק מקבוצות אחרות ואני עשיתי מאמץ נפשי פשוט להתעלם מהן.

□

אנו הולכים בין הבתים הדו־קומתיים, ששימשו למגורי הגרמנים, למשרדים ולמוסדות שירות שונים. רותי מצביעה על אחד הבתים ואומרת, כי בבית הזה היה בית־בושת. הגרמנים בחרו בחורות יפות

ואילצון לשמש זונות לסגל המחנה. משמאל ראינו את צריפי מחנה הנשים ובסמוך לו את מחנה שבויי המלחמה הרוסים. מימין - מחנות על גבי מחנות, כולם מגודרים בגדרות מחושמלות, ולאורכן מגדלי שמירה.

אנו עוברים מביתן לביתן. כל ביתן וזוועתו. באחד - תמונות ושמות של אסירים שעונו והוצאו להורג אל מול קיר־מוות העומד בין שני צריפים. הקיר מחורר בקליעים ולרגליו זרי פרחים רבים. פה נורו אסירים פוליטיים, רובם לא יהודים. ביתן אחר הוא ביתן עינויים ובו תאים קטנים וחשוכים, שהכלואים בהם היו אנוסים לעמוד. ויש גם ביתן לניסויים בבני־אדם ובו תמונות קורבנות הניסויים, לרבות תמונות של תאומים בגילים ובשלבי ניסוי שונים. וכמו במיידנק - צריפים ובהם ערימות נעליים, כלי אוכל, שער נשים, תותבות גפיים.

אני מביט בערימה הגדולה של התותבות והיא מטריפה את דעתי. נזכרתי ברוכל כעכים צעיר שהכרתי בילדותי, שהיה קיטע ונעזר בקביים. פעם ראיתיו עומד עם סל מלא כעכים. פתאום הופיע שוטר ברחוב. הבחור תפס את סל הכעכים ורץ במהירות מדהימה בעזרת קביו עד שנעלם באחת החצרות. ועוד נזכרתי ביהודי מבוגר, קיטע שתי רגליו, שהיה בא לחצרנו שבוורשה ישוב על עגלת עץ קטנה, שאותה הניע בשתי ידיו. הוא ניגן על אקורדיון ושר בקול בס עז.

חשבתי, שמן הביקורים בסוביבור ובמיידנק יצאתי מחוסן. לא. יסורי גוברים מצריף לצריף. אני מרגיש מחנק בגרוני. אינני יכול יותר. לצריף הבא - אני אומר לעצמי - לא אכנס. אני איני כמבקרים האחרים, שבאו ללמוד ולהיווכח "מה קרה". אני עבדתי במיון חפצי המומתים. תחת ידי עברו הבגדים, הכלים, התותבות - מה לא החזיקו ידי? מדוע אני צריך לחזור ולראות את מימצאי ההוכחה הללו?

הקבוצה נכנסת לביתן הבא. אני נשאר בחוץ. לידי - קבוצת תלמידים פולניים שישבו לאכול, מתבדחים וצוחקים. בצר לי בחוץ מיהרתי ונכנסתי פנימה לביתן והקשבתי להסבריה של רותי כשומע את הדברים בפעם הראשונה.

בביתן המזוודות מצאתי את עצמי קורא את השמות והכתובות שעל כל מזוודה. לא היה סביר, שבערימת המזודות אמצא שם מוכר, ועוד

פחות מזה היה סביר שמישהו מבני משפחתי הובא הנה, שהרי מוורשה שולחו היהודים למחנה טרבלינקה.

ובכל זאת אני קורא כל שם, כל כתובת.

נכנסנו למרתף ללא חלונות. בפנים - אור עמום ונר תמיד. בחלל נשמעת תפילת "אל מלא רחמים". המקום מיועד לטקסי יזכור, אבל אנו נערוך את הטקס שלנו בבירקנאו, ליד המשרפות. פה עמדנו דוממים, מקשיבים לתפילה בעיניים דומעות.

□

מימי לא תיארתי לעצמי את הממדים העצומים של מחנה אושוויץ. אף שמחנה בירקנאו הוא חלק בלתי־נפרד של מחנה אושוויץ, אנו נוסעים לשם באוטובוס.

חנינו במבואות המחנה. נכנסנו בשער צדדי. שוב גדרות מחושמלות ומגדלי שמירה על כל צעד ושעל. הצריפים פורקו ונשארו רק משטחים ריקים וגדרות התיל, רק צריפי המגורים של האסירים העובדים שרדו.

כמעט יחידים היינו בבירקנאו. רק עוד קבוצה של נוער ישראלי ותיירים ספורים נראו במקום.

כשצעדנו לאורך מסילת הברזל שמתי לב, שבעוד שבסוביבור ניתן להכניס למחנה רק שמונה או עשרה קרונות רכבת בפעם אחת, פה, בבירקנאו, ניתן להכניס בעת ובעונה אחת שתי רכבות בנות עשרות קרונות. כך עלה בידי הגרמנים להשמיד פה מיליונים.

מן המפעל הגדול ביותר בתולדות אדם להשמדת אדם, לא נותר דבר. לפני נסיגתם הספיקו הגרמנים לפוצץ את תאי הגזים והמשרפות. אבל כל תהליך ההשמדה ידוע ומתועד. ורותי מספרת ומספרת...

□

נכנסנו לצריף אסירים. אני רואה את הדרגשים שעליהם שכבתי שבעה־עשר חודשים. אני מסתכל על הקורות העליונות ונזכר באנשים שתלו את עצמם בסוביבור בין הדרגשים. אני נזכר איך נשפך עלי מן הדרגש העליון דמו של בחור, שחתך את ורידי ידיו לילה אחד. אני נזכר

בלילה שבו ניסיתי אני להתאבד ללא הצלחה.

ועוד נזכרתי בחיוך איך יום אחד פרץ אוברשרפירר וגנר לצריפנו כמה דקות אחרי ההשכמה ובחמת זעם החל להצליף על כל מי שעוד נשאר בצריף. אני עדיין הייתי שכוב על דרגשי. כמעט עירום, תפסתי את בגדי ונעלי ודילגתי במהירות מדרגש לדרגש כחתול עד שהגעתי לצדו השני של הצריף. כך הצלחתי להיחלץ מציפורניו של וגנר ולהגיע למגרש המסדרים, בגדי בידי, שם התלבשתי לקול צחוקם של האסירים ממני.

תמונות מחיי הצריף שלי בסוביבור הצטיירו בראשי זו אחר זו – ופה רותי מסבירה לי איך חיו האסירים במחנה...

ארבעה גגות שלמים כמעט, מונחים על גלי הריסות במרחקים שווים זה מזה - זה מה שנותר מארבעת בנייני הקרמטוריום. פה שרפו אלפי גוויות ביום. הגרמנים פוצצו את המיבנים לפני בריחתם מאושוויץ־בירקנאו. מסביב - מגרש גדול, ריק, גובל בקצה יער, ועליו משטח בטון עם מדרגות לבמה. נראה, שהמקום משמש לעצרות. הוא מזכיר לי את מחנה שלוש בסוביבור, שבו לא דרכו רגלי בהיותי שם.

אנו עורכים פה טקס זיכרון מול הקרמטוריום המפוצץ. מדליקים נרות, שהרוח העזה חוזרת ומכבה. עומדים דקת דומיה ושומעים רק את יללת הרוח הנושבת בחוזקה בלי הרף ומזכירה לי את הצעקות והבכי שנשמעו ממחנה מספר שלוש.

זרם של דמעות, שנאצרו בי מראשית היום, פרץ פתאום ושטף על פני. ומבעד לדמעות ראיתי את הנערים והנערות, פניהם רציניות עד כאב, וחשתי אליהם קירבה כאילו היו ילדי.

עזבנו את שטח המשרפות והלכנו אל שער היציאה מן המחנה. דגלינו המורמים התנופפו ברוח. ואותי ליוותה הרגשה, שנשמות המושמדים מלוות אותנו בדרכנו.

□

הביקור תם. השארנו מאחורינו את האתמול הנורא וחזרנו אל ההווה. בכפרים ובעיירות שמשני עברי הדרך התנהלו החיים בשיגרתם כתמול

שלשום.

האוטובוס פנה לדרך צדדית ועצר בשולי יער על שפת אגם. שעת הצהריים חלפה מכבר ואוכל לא בא אל פינו מאז הבוקר. ישבנו בשיפולי היער מול האגם וסעדנו לבנו בכריכים שהבאנו איתנו. הנוף היפה והרגוע הזכיר לי קטע מהסימפוניה השישית של בטהובן, "הפסטורלית", המבטא את המשך החיים אחרי הסערה, אבל הדממה ששררה בכל, המים העומדים ללא ניע, עוררו בי הרגשה של עצבות וחידלון.

□

ערב שבת במלון בקרקוב. הקבוצה התכוננה לקבלת שבת. לשמחתי, שִריינה רותי לנו בלבד אולם קטן לארוחת ערב. בראשונה מאז בואנו לפולין לבשתי חולצה לבנה, מקטורן ועניבה.

היה תענוג לראות את החבריא לבושים חגיגית, מצוחצחים ומבריקים, הבנות יפות מתמיד. רותי, חיה, איקה, יַקִי, יענקלה, המדריך הפולני אנדז׳י, הנהג פן טדיאוש ואני ישבנו אל שולחן אחד, ובהזדמנות חגיגית זאת הצבתי את כל בקבוקוני המשקה שארזה שרה במזוודתי, למרבה הנאתם של חברי המופתעים.

שרנו שירי שבת ומולדת ואחר־כך קראה חיה המורה קטע שכתבה:

בשעה זו, ממש לפני כחצי מאה, במאות אלפי בתי יהודים בפולין, היו מקדשים על היין, מברכים על הנרות ומקבלים את פני שבת המלכה – מנהג מופלא שהפך כל יהודי קשה־יום למלך לשעה קלה. המוני יהודים התעלו מן היום־יום האכזר והקשה וריחפו בעולמות עליונים.
מאז בואנו אנו צועדים בשבילים עתיקים ובחרדת קודש מדליקים נרות זכרון.
היום אנו, קבוצת "דקל־שיבולים", שאיננו אמונים על ברכות וטקסים, מקבלים את פני השבת המלכה בארץ זרה ועצובה זו ומנסים להתחבר לזכרונות, לסיפורים ולאנשים, שהיו עמנו ושאבדו.
חובה היתה על כל יהודי לשמוח בשבת. לנו, נרות שבת הם נרות זכרון לכל הבתים שכובו נרותיהם באכזריות נוראה...

נורית, מבנות הקבוצה, קראה גם היא מפרי עטה:

קבלת שבת בפולין מקבלת משמעות מיוחדת,
להיות פה בארץ נוכריה ומנוכרת,
לחגוג חגים חשובים לנו,
חרף כל הגילויים האנטי־יהודיים והשואה
שהתרחשה במקום זה.
קבלת שבת בפולין, יותר מכל היא סגירת מעגל.
אנו חופשים וגאים ביהדותנו.
תחת שמי פולין, שפעם כיסו על השואה והשמדה נוראה,
אנו, "דקל־שיבולים", דור שלישי לקורבנות השואה,
המחנכות, המלווים ודב הכי מכולם,
פה, בפולין, מקבלים את השבת.
יפה, חגיגית ולבנה.
כפי שיהודים ידעו לקבל את פני השבת.
שבת שלום!

הסתכלתי סביבי על חברי לדרך. לפני חמישה ימים היו כל הצעירים האלה זרים לי. חששות כבדים ליווני בהצטרפותי אליהם למסע. ידעתי כי עולמי אינו עולמם. והנה, אחרי חמישה ימים יחדיו אני מרגיש כה טוב בתוכם, כה שייך אליהם. לא הייתי למיטרד כפי שחששתי. להיפך, הם קיבלוני לחברתם ומשפיעים עלי חיבה. הקשר בינינו מעמיק ומתהדק ומעניק הרגשה נהדרת.

גם בין המלווים המבוגרים לביני נוצר חיש מהר קשר לבבי. ברגעים הקשים שהיו מנת חלקי בימים שחלפו תמיד עמדו לימיני, עודדוני ולא הניחו לי להישאר בודד. עם חיה קל ליצור קשר. היא פתוחה, ישירה וקלת שיחה. איקה מופנמת יותר, מצניעה את רגשותיה, אך פה ושם, מול עדויות זוועה, לא יכלה לכבוש ריגשותיה והם פרצו החוצה.

התפעלתי משתי מחנכות אלה, שהשכילו לנהל את הקבוצה בהשלימן זו את זו. מן הצד אולי נדמה, שהקבוצה מתנהלת מעצמה. למעשה, עוקבות חיה ואיקה אחרי כל אחד מחברי הקבוצה ברגישות ובמסירות.

את רותי, מדריכת המסע, אני מכיר זה שנים רבות, ואף על פי כן הפתיעתני באוצר הדעת שלה, ביכולתה לתקשר, בכושרה הארגוני ובדאגתה האימהית לכל אחד בחבורתנו.

המלווה יַקי, מורה לאמנות, נוטה להתבודד, אך בימים המעטים שעשינו יחד קרבנו זה אל זה ומדי פעם הוא מספר לי על עצמו.

יענקלה, גבר גבה־קומה, שנפל בגורלי להיות שותפו לחדר, נראה לי כמי שמיטיב להסתדר לבדו ואוהב פרטיות. שנינו השתדלנו באופן טבעי שלא להתערב איש בענייני חברו, אולם מיום ליום שיתפנו יותר זה את זה במחשבות והשהיה בחדר אחד נעשתה נעימה וחופשית עד כדי כך שערב אחד, כשעליתי לחדרנו מוקדם יותר ויענקלה איחר לבוא, הרגשתי שהוא חסר לי. אמש, אחרי שיחת הסיכום, ביקשו ממנו כמה מן הצעירים לספר את קורותיו. זה שנים שהוא, יענקלה, מסיע את התלמידים והמורות לבית־הספר האזורי. כמה מהם בני אותו קיבוץ, ואף על פי כן אינם יודעים עליו הרבה.

יענקלה ניסה לסרב באמרו שאינו יודע לספר, אבל אחרי בקשות חוזרות מפי הכל ובאוירה של חיפוש שורשי עבר, נעתר לספר את סיפורו אחרי שהזהיר את כולנו כי אינו יודע לספר כהלכה. כשפתח פיו השמיע סיפור מרתק.

כשפרצה מלחמת־העולם השניה, היה יענקלה, בן למשפחת בנקאים עשירה, בן שש. בשנות המלחמה התנסה בתלאות מרובות, שהפכוהו מילד מפונק לנער מחושל ובעל תושיה. בן ארבע־עשרה עלה יענקלה ארצה יחידי ונקלט בחברת נוער בקיבוץ. הוא אמר בכאב, שאף כי הדבר עשוי להישמע מוזר, את הקושי הגדול ביותר שלו ואת הרגשת הבדידות המציקה ביותר חווה בחברת הנוער שבקיבוץ, כשהכל נסעו לחופשה לבתיהם ולקרובי משפחה.

"לי לא היה אף אחד בארץ - אמר - ולא רציתי שירחמו עלי. לפני כל חופשה הייתי מכין לעצמי כריכים ואחר־כך התחבאתי כל הזמן בתוך הצריף שלנו, שאיש לא ידע שאין לי לאן לנסוע".

הסיפור המרתק של יענקלה חיזק את הקשר בינינו. היינו בעלי עבר משותף. והצעירים, שהכירוהו אך היו רחוקים ממנו, קרבו אליו פתאום.

□

היום שנפתח באושוויץ, שם נסערנו עד אובדן עשתונות, הסתיים בהתרוממות רוח בקבלת שבת חמימה, מלכדת.
ושוב, כבכל מוצאי יום, התאספנו באחד החדרים לשיחה.

שיחת סיכום – קרקוב, 15.3.91

איקה: עברתי היום חוויה קשה באושוויץ ובבירקנאו. הרגשתי נורא. כל פעם היה נדמה לי שאתרגל ואולי יהיה לי יותר קל, אבל זה המשיך להיות קשה ומאוד מאוד מרגש.

ינאי: גם לי היה מאוד קשה באושוויץ. המקום עצמו והתצוגה הם סמל למשהו נורא.

ניר: בטקס בביתן הזכרון היהודי, כשתפילת "יזכור" מייבבת באוזני, עברתי חוויה קשה.

רינת: המבקרים האחרים הפריעו לי מאוד. היה נדמה לי, שהמדריך של הקבוצה הגרמנית מלמד את אנשיו את מלאכת ההשמדה. הילדים הפולנים עם האכילה והצחוקים שלהם הפריעו נורא.

ליאור: צריך להיות הגיוניים. דווקא את הנוער הגרמני צריך להביא לכאן, שיראו בעיניהם את הזוועה, כך אולי יש סיכוי, שזה לא יקרה שנית.

דוד: נקלעתי לקבוצה הגרמנית וזה הפריע לי. לא יכולתי ללכת בתוכם. בבירקנאו נשברתי. עברתי חוויה מאוד קשה. ראיתי את הקבוצה של היהודים הדתיים עולים על חורבות הקרמטוריום ומתפללים, אומרים "קדיש", באים למקום שבו רצחו יהודים ומתפללים לאלוהים, שלא עזר למנוע את בניית המקום הנורא הזה.

רינת: כל היום היה בסימן של אירוניה צורמת. מהמשרפות יצאה קבוצה של חיילים פולנים במדים. הטקס בבירקנאו, כל כך מעט ניצולים היו מפה. אחת מהם היא מגדה, סבתא של צפריר. אנחנו שעה אחת לא היינו מחזיקים מעמד במציאות כזאת. איך אפשר לסבול את הדבר הזה?

דב: היה נדמה לי, שאחרי הביקורים בסוביבור ובמיידנק יהיה הביקור באושוויץ קל יותר. המצב היה הפוך. ההרגשה היתה מוזרה. אני הולך עם קבוצת נוער והמדריכה מסבירה לי מה אני עברתי. לרגע חשבתי לא להיכנס לביתנים, אך נמשכתי לשם כאל מגנט. לסוביבור הגיע פעם משלוח עם אנשים. אנחנו, העובדים, הועסקנו באותו זמן בהעמסת חפציהם של משלוחים קודמים, והגרמנים לקחו אנשים מהמשלוח החדש וציוו עליהם להעביר את החבילות מהמחסנים לקרונות. כל אותו יום הגרמנים התעללו באנשים האלה ובנו לא נגעו כלל. לי היה קשה לראות מהצד איך מענים את האנשים יותר מאשר להיות מעונה בעצמי.

מיכל: נכנסתי לאושוויץ ברצון להבין מה קרה אבל זה לא עלה בידי. ביתן התותבות היה בשבילי קטע קשה מאוד. בבירקנאו ניסיתי לחשוב מה קורה לחברה אחרים בקבוצה ולא הצלחתי. רק הקבוצה והחולצות שלנו נתנו לי הרגשה, שיש אנשים סביבי. יש קיום. וזה היה נפלא.

מישה: שני דברים גרמו לי הלם נורא. השערות - המראה הכניס אותי להלם. לקח לי כמה דקות להבין שכל המצוי בחלון אלה שערות. תמונות התאומים גמרו אותי. התחלתי לחשוב על אחיותי התאומות וזה לא יוצא לי מהראש.

איקה: אמי תאומה זהה. היא היתה במחנה ריכוז. אחותה הצליחה להימלט. אני יודעת מעט מאוד על משפחתי, אך אני מרגישה שזה המקום שבו אני יכולה לחשוב על בני המשפחה, הסבים שלי, שבעת הדודים ובני דודים, שאיני יודעת איפה ניספו. פתאום הרגשתי, שכל המשפחה שלי נמצאת בבירקנאו, שאני קרובה אליהם ויכולה לשתף את הקבוצה בהרגשתי.

עדי: ניסיתי לדמיין איך כל הבגדים והמזוודות, כל תיק, כל כובע, היו של אדם אחד מסוים - ולא הצלחתי. תפילת "אל מלא רחמים" בביתן היהודי באושוויץ היתה מאוד מרגשת. בעיקר המוסיקה.

דודו: אני בפעם השניה בבירקנאו בגלל עבודה שעשיתי על דודי, שהיה במחתרת בבלגיה בזמן המלחמה, ובני משפחתי ניספו בבירקנאו. והפעם פתאום הצלחתי לראות את הדודים של אבי ובני הדודים שלי.

אפרת: חיפשתי כל הזמן את ההגיון בעולם של אושוויץ ולא יכולתי למצוא אפילו טיפה ממנו.

אבידע: אני לא מצליח לדמיין לי את האנשים שהיו פה בבירקנאו. לי נוגעים הסיפורים האישיים. ואלה מאוד קשים בשבילי.

איקה: היתה לי הרגשה מאוד קשה. זה מוזר, אך הידיעה שכולנו מרגישים כך באותו רגע קצת הקלה עלי.

□

בתום השיחה הודיעה רותי שמחר, בשבת, נטייל למכרה מלח עתיק ולעיירה זַקוֹפַּנֶה, אתר קיט וגלישה מפורסם. חלק מהצעירים יצאו לבלות בדיסקוטק. אנו, המבוגרים, ישבנו באכסדרת המלון והחלפנו רשמים.

רותי אמרה, שבכל מסעותיה לפולין לא יכלה לישון ברציפות יותר משעתיים. מניין - שאלתי את עצמי- שואבת אשה זו כוח להנחותנו בארץ זו במרץ שכזה, להשכים יום יום ראשונה וללכת לישון אחרונה?

היה טוב לשבת יחד ולשוחח על דא ועל הא, אבל העייפות שהצטברה במשך היום הארוך החלה להתפשט באברים ואחד אחד פרשנו לחדרינו.

יענקלה ישב לעשות את המאזן היומי ואני התחלתי ללחוץ על כפתורי הטלוויזיה. כרגיל, לא מצאתי דבר מעניין. אולי, אילו הייתי במצב רוח אחר, אילו זה לא היה אחרי ביקור בעולם בלתי־אפשרי, הייתי מוצא עניין במשהו.

□

עוד יום עבר עלי בפולין זו. הביקור במחנה ההשמדה הגדול ביותר בעולם ובכל הזמנים היה ביקור בעולם דמיוני, שהדעת מסרבת להשלים עם קיומו. כמו שאמרה אפרת בשיחת הערב: "חיפשתי את ההגיון ולא יכולתי למצוא אפילו טיפה ממנו".

אפילו אני, שהייתי שם, לא יכולתי להאמין למראה עיני ועכשיו נדמה לי שכל מה שאני זוכר ראיתי בחלום. ואחר־כך, במסיבת קבלת שבת במלון הפולני, כשכל הצעירים שלנו נראו יפים יותר, כשהקדרות והעצבות נמחקו מפניהם וחיוכי משובה הופיעו עליהם, גם זה נראה כמחזה סוריאליסטי, שאני אחד משחקניו.

היום השישי - 16 במרס, 1991

שבת. קמנו בשעה מאוחרת, כולנו רגועים ובמצב־רוח טוב לקראת יום של טיול והפוגה במתח.

על זקופנה ההררית, עיר קיט וספורט גלישה, שמעתי עוד בילדותי כעל גן־עדן תחתון. לדברי רותי, נוכל גם לקנות שם מזכרות מעשה ידי האיכרים "הגורלים" וסוודרים שסורגות הכפריות מצמר כבשים, שאותו הן טוות בעצמן.

אחרי נסיעה קצרה הגענו לאתר מכרה המלח שבעיירה ווילִיצ׳קה. בבית העומד בפתח מכרה המלח סיפרה לנו מדריכה באנגלית את תולדות המכרה בן מאות השנים ועמדה על חשיבותו בעבר. אחר־כך הוליכה אותנו למנהרה מוארת באור קלוש, שם ירדנו בגרם מדרגות סלילי. מסביב – קירות מלח, שפה ושם נפערים בהם חללים שאין רואים את סופם, ובשעתם היו חלק ממערכת הכרייה. אנו יורדים עוד ועוד והרהור אחד מנקר ואינו מרפה: את כל זאת נצטרך לעלות חזרה ברגל?

ירדנו 250 מטר מתחת פני האדמה ולעינינו התגלה עולם לא־ייאמן. במעמקי המכרה פיסלו אמנים בסלעי המלח דמויות ומחזות מחיי פולין פסענו מאולם מלח לאולם מלח ובכל אחד צפינו בפסלי מלכים, אנשי רוח וכנסיה, ובהמחשות פיסוליות של מעמדים היסטוריים. האולמות עצמם מפוארים ומקושטים בנברשות מלח יפהפיות. אחד האולמות נחצב במלח ככנסיה לכל דבר ולדברי המדריכה נהגו הכורים להתפלל שם ואף לערוך חתונות וטקסים אחרים. בחלל אחר - מגרש כדור רגל!

המדריכה ציינה, שבעומק 30 מטר מתחתנו נמצא בית־מרפא לחולי קצרת, שהאויר המיוחד במעמקי המכרה יפה לבריאותם.

החבריא השתעשעו בעבי האדמה, טיפסו וזחלו לנקיקים, ליקקו בלשונותיהם פסל זה או זה כדי לוודא שאכן הוא נציב מלח והתפעלו כל פעם מחדש. לבסוף הובאנו לחלל גדול מאוד, עשרות מטרים גובהו, שאין בו דבר. רותי הצביעה מעלה על התקרה וכשעשיתי זאת ראיתי שם מגן־דוד גדול חרוט במלח. לדבריה, בזמן המלחמה העסיקו הגרמנים עצירים יהודים בכריית המלח בתנאים קשים: מאז שהוכנסו למכרה לא ראו יותר אור יום. פה עבדו והתגוררו עד מותם. להם, כנראה, היה חשוב שהעולם ידע כי יהודים עבדו פה ומתו פה, ולכן חרטו את המגן־דוד.

לפי מה שידוע לרותי, מבין כל היהודים שהעבידו אותם במכרה המלח הזה שרדו רק שניים.

האין מקום בפולין, שאינו קשור לטרגדיה שלנו? כנראה אין.

□

חששותי נתבדו. אל פני האדמה עלינו במעלית כורים פרימיטיבית.

אין ספק, הבחירה של רותי לבקר בוויליצ׳קה היתה קולעת. הביקור במכרה המלח בעומק מאתיים וחמישים מטר היה מענין כשלעצמו ולא כל שכן ההיכרות עם עבודות הפיסול של אמנים במהלך מאות בשנים. כל זה היה מדהים ומהנה.

מוויליצ׳קה עשינו דרך ארוכה על פני עיירות וכפרים באזור לא מוכר לי כלל. בהגיענו לזקופנה, אך נפתחו דלתות האוטובוס, התנפלו עלינו רוכלים ונופפו לפנינו בסוודרים תוצרת־בית של הכפריים ההרריים ומזכרות שונות.

העיירה מתאפיינת בבתי עץ משופעי גג, כולם טובלים בשלג מפשיר, אפור ובוצי. במדרון ההר המושלג, המתנשא ליד העיירה, נראים מסלולי גלישה. המראה הכללי מאכזב. לא כך תיארתי לעצמי את אתר הקיט המפורסם ביותר בפולין. מאוחר יותר, כשטיילתי בתוך העיירה וראיתי את בתי העץ היפים, תיארתי לעצמי כי בקיץ, כשכל בתי עץ טובלים בירק ופרחים והמקום מלא נופשים, או בחורף ממש, כשהעיירה מכוסה שלג לבן ומסלולי הסקי מלאים גולשים, קרוב לוודאי שהאוירה

חגיגית הרבה יותר.

ברחוב הראשי, המתמשך לאורך העיירה, חנויות רבות של מתנות ועבודות יד, דוכני מכירה ובתי־קפה. מאחרי הדוכנים – כפריים הרריים בלבושם האופייני, תווי פניהם גסים ובפיהם עגה פולנית שהתקשיתי להבינה.

התנועה ברחוב הראשי ערה. הרבה מקומיים ומעט תיירים. המסעדות מלאות אנשים. למרות שאין זו עונת התיירות, שוררת הרגשה של מקום קיט והאוירה נעימה.

החבריא התפזרו לאורך הרחוב, שבויים בבולמוס קניות. חרף התנגדותי הפנימית, דבק גם בי חיידק הקניות. כשניגשתי לאחד הדוכנים התנפלו עלי המוכרים וכיסוני ממש בסוודריחם עד שלא ידעתי יותר להבדיל בין אחד למשנהו. לבסוף קניתי אחד ובלבד שאיפטר מהרוכלים המציקים בלי־הרף, אך לשווא. הללו נשארו בשלהם והמשיכו להציפני במרכולתם. כך מצאתי את עצמי קונה גם קופסאות עץ מגולפות - מתנות לבני משפחתי - ולבסוף, ככל חברי הקבוצה, התהלכתי ברחוב עמוס חבילות.

אחר סעודה קלה נמאס עלי השיטוט בין החנויות והדוכנים. פניתי לאזור של בתי עץ יפים עם גינות. על רבים מהבתים - שלטי "חדרים להשכיר". היה לפנות ערב. סביב סביב - שקט מוחלט. שוטטתי לי במקום הקסום, שהחזירני 52 שנה לאחור.

□

ערב מלחמת העולם השניה בילינו את הקיץ בכפר צֶסַרְקַה־טֶמְיַנְקַה. והנה, פה בזקופנה, נגלה לעיני בית דומה כשתי טיפות מים לבית שבו גרנו אז - אותה גזוזטרת עץ עם מעקה בחזית, אותם תריסים, אותם עצי אורן מסביב. אבל אז, בקיץ, הכל היה ירוק, מלא פרחי בר ופרפרים בשלל צבעים, וריח חריף של פרחים ושדות תלתן נישא באויר. מישהו אמר אז, שאסור לשהות זמן רב בשדה תלתן, ביחוד לפנות ערב, שכן אז הריח חריף ביותר ועלול להרדים – ומי שנרדם שוב לא יתעורר לעולם! לכן, כל אימת שקרבתי לפנות ערב לשדה תלתן, כלאתי נשימתי

והתרחקתי משם במרוצה.

עכשיו אני מהלך לי בפרברי זקופנה אפוף קור, מסביב הכל אפור ובוצי, ליד הבתים כתמים לבנים של שלג, העצים חשופים, נשורי עלים, ואף על פי כן עולה באפי ריח פריחת התלתן וכולי טובל ביום קיץ שטוף שמש כבאותם ימים רחוקים של צסרקה־טימינקה בשנת 1939.

עם מראות גן־עדן של כפר הנופש צצות ועולות לפני גם תמונות אבי, אמי, אחותי ואחי, כולנו יושבים סביב שולחן הפנסיון ערב שבת. אני רואה את פניהם בבירור, את לבושם החגיגי, אני אפילו שומע את קולם. נכנע להזיה המתוקה, השזורה כאב חד, אני מתמסר לה ככל שהיא נמשכת. אני רואה את עצמי שוכב בערסל התלוי בין שני עצים בחורשה ומקשיב לשירים נוגים, שנהגה אם לשיר לתינוקה יום יום בקירבת מקום. אני נזכר איך יום אחד הלכתי עם אחי מוטל ליער והוא נטל שם ענף וגילף אותו למקל הליכה יפהפה. אני אף פעם לא הגעתי לתוצאות שכאלה.

ועוד אני נזכר איך הלכתי עם אבא לרחוץ בנהר, לא הרחק מהכפר, וכשהתחלנו להתפשט, הופיעו פתאום שתי נשים שביקשו, כנראה, לרחוץ בקירבתנו. בין אבי והשתיים התפתח ויכוח קולני. לפתע הסתובבה אחת מהן, הפשילה שמלתה והציגה לעינינו את אחוריה תוך שפלטה פרץ מלים גסות. אני נדהמתי ואילו אבי פרץ בצחוק...

הקיץ האחרון שלפני פרוץ המלחמה היה לי תקופה נהדרת של חופש ובטחון. מילדותי נמצאתי תמיד בפיקוח ההורים. בעיר הגדולה אסרו עלי להתרחק מהבית, אפילו לשחק עם ילדים בחצר. אמי שמרה עלי בלי הרף - שלא אצטנן, שלא אתעייף, שאוכל היטב, שאשתה שמן דגים שריחו נורא, שלא "אתקלקל" בחברת ילדי החצר. בכפר הנופש הייתי חופשי לנפשי. יכולתי לעשות מה שלבי חפץ, לאכול מה וכמה שרציתי. אהבתי כאן את הנוף השלוו, לשוטט בשדות וביער בבטחון גמור. ועם זאת הטריד אותי איזה פחד לא מובן מן הבאות, פחד שמשהו עלול לקרות ואיזה אסון עלול לבוא עלינו. הפחד קנה שביתה בלבי מאז שאבי חלה ואמי היתה מודאגת ובכתה ואני חרדתי שמא ימות.

הרהורי הביאוני לימים האחרונים שבילינו בגן־עדן הכפרי, שבהם

החלו להגיע ידיעות שגברו והלכו על מלחמה העומדת לפרוץ. הכל האזינו בחרדה לרדיו. נופשים רבים התחילו לעזוב את הכפר. הפנסיון והכפר התרוקנו עד מהרה. אבי, שרצה להישאר בכפר עד אחרי החגים, דחה את עזיבתנו מיום ליום בתקווה שהכל ייגמר בטוב. אנחנו עזבנו את הכפר יומיים לפני פרוץ המלחמה.

אותו יום נחתמה תקופת ילדותי.

□

פתאום התעוררתי מהזיותי ושוב, כפי שכבר אירע לי לא אחת במהלך המסע, חשתי במלוא העוצמה את היותי זר ומנוכר במקום הזה, בין הבתים הכפריים של זקופנה. בצעדים מהירים חזרתי למרכז העיר, שם הצטרפתי אל כל החבורה להמשך המסע.

בדרך בחזרה לקרקוב עצרנו בכפר ההררי העתיק והציורי חוֹחוֹבֵה. היה זה כפר ראשון שראינו מקרוב. בני הנוער מקיבוצי הגליל העליון נדהמו למראה המשקים הפרימיטיביים, שאינם יודעים לא מכונית ולא טרקטור. בתי עץ בנויים חצאי קורות עבות, משולבות זו בזו, חצרות מגודרות בכפיסי עץ ובחצרות אסמים ואורוות ותרנגולות וחזירים משוטטים להם אנה ואנה.

כשירדנו מהאוטובוס נבחו כל כלבי הכפר. פה ושם יצאו נשים בריאות־בשר וסמוקות־פנים לראות מי האורחים. אחדות נעמדו עם ילדיהן ליד הגדרות להביט בנו מקרוב. עמדנו לשוחח עם משפחת איכרים, שעמדה ליד גדר ביתם. הייתי צריך להתאמץ כדי להבין את שפתם, שלא שמעתי דומה לה בשום מקום אחר. האיכר אמר לי, שהבנות שלנו יפהפיות. ״אולי תשאירו כמה מהן פה?״ התלוצץ. כשאמרתי לו שאנו מישראל, חשב רגע ושאלני אם אני מנצרת ואם ראיתי את המקום שבו גר ישו. הוא נראה כמבקש לשאול עוד משהו, אבל ברגע האחרון התחרט. נפרדנו ב״להתראות״.

הנביחות הבלתי־פוסקות של כלבי הכפר הזכירו לי את התקופה שלאחר בריחתי מסוביבור. שלושה נשארנו, משוטטים ביערות, קופאים מקור ורעבים עד עלפון. בלילות היינו יוצאים מן היער ומגיעים

במרוצה לכפר כלשהו, כדי לנסות לקבל משהו לאכול. אך קרבנו התחילו כלבי האיכרים לנבוח עלינו. כשהתדפקנו על דלתות האיכרים גורשנו שוב ושוב בבושת פנים. הם קיללונו ואיימו להרגנו, רדפו אחרינו בקילשונים ובגרזנים והבריחונו חזרה ליער, מותשים ומיואשים. לעולם לא אשכח את האיכרים היחידים שהכניסונו לבתיהם והאכילונו ארוחה חמה, אף נתנו לנו צידה לדרך ולא רצו לקבל תמורה. זכורני איכר אחד שאמר לנו: "באיזה עולם אנו חיים? הכלב שלי חי כמלך בהשוואה אליכם!"

בתוך ים של שנאה הפיחו בי האיכרים הנפלאים הספורים הללו כוח להתמודד ולשרוד.

עכשו אני מהלך לאור היום בכפר פולני בלי לחשוש מאיש. האיכרים מקבלים פני בחיוך על פניהם. האם איני אותו בן אדם כאז?

□

יום הטיול למכרה המלח, לעיירת הקיט זקופנה ולכפר חוחובה, היה יום נפלא של התפרקות ממתח רב. בסופו של יום זה, בדרכנו חזרה לקרקוב, התמלא האוטובוס קולות צחוק ושירה.

היום השביעי - 17 במרס, 1991

אחרי ארבעה לילות בקרקוב שוב ארזנו את המזוודות. היום נחזור לוורשה ובדרך נבקר בצֶ׳נְסְטוֹחוֹבַה, עיר מפורסמת בכנסיה, שתמונת "המדונה השחורה" המצויה בה מושכת רבבות עולי־רגל קתולים.

בצ׳נסטוחובה היתה לפני המלחמה חוות הכשרה חקלאית מפורסמת שׂל תנועת "השומר הצעיר". בני נוער מרחבי פולין היו באים לשם להכשיר את עצמם לעבודה לפני עלותם ארצה. הקהילה היהודית בצ׳נסטוחובה מנתה בשעתה 40 אלף נפש.

מצ׳נסטוחובה ניסע ללודז׳, העיר השניה בגודלה בפולין, עיר תעשיית הטקסטיל, שלפני מלחמת־העולם השניה מנתה אוכלוסייתה 600 אלף נפש ומהם שליש פולנים, שליש גרמנים ("פוֹלְקס־דוֹיצֶ׳ה") ושליש יהודים. בעיר זו ישבה משפחתנו לפני המלחמה, ואליה חזרתי אחרי המלחמה.

כולנו כבר מתורגלים. כל אחד מעמיס את ציודו בארגזי האוטובוס ותופס מקומו.

היום יום ראשון. רחובות קרקוב ריקים. פעמוני הכנסיות מצלצלים לתפילה. עצרנו למלא דלק. התפלאתי למראה אדם מבוגר מתנודד כשיכור. הוא דיבר אלינו מלים לא ברורות ודבק בנו בעקשנות. פן טדיאוש, הנהג שלנו, הרחיקו מאתנו בקושי. בדרך ראיתי שני בחורים יושבים על מעקה בטון וביניהם עומדים בקבוקים אחדים ואוכל. בראותם אותנו צחקו ושתו מן הבקבוקים - פיקניק השכם בבוקר באמצע הרחוב.

ערפילי הבוקר התפזרו וקרני השמש צבעו את גבעת "הוול" בזהב.

הארמונות השתקפו בוויסלה ויצרו מראה מרהיב.

עזבנו את העיר היפה, שהעניקה לנו כמה וכמה חוויות עזות.

□

המדריך הפולני אנדז׳י מתקבל במחיאות כפיים בפנותו אלינו באוטובוס בעברית ב״בוקר טוב, מה שלומכם? איך ישנתם?״ אחר־כך הוא עובר לאנגלית ומתרגם לנו את חדשות היום מעיתון פולני באיטיות מרדימה. כשסיים, סוף סוף, סיפרה לנו רותי על הקהילות היהודיות שישבו לפני המלחמה בערים ובעיירות שעל פניהם נחלוף בדרכנו. ואני, כמנהגי, השקפתי בעד החלון, מחטט בזכרוני ומחפש את עברי...

□

בצ׳נסטוחובה טיפסנו לאורך החומה במעלה גבעת יַסְנָה־גוֹרָה, שבראשה כנסיית ״המדונה השחורה״. בדרך, על אחד מקירות הבתים, נדהמתי למראה ציור של צלב קרס ולידו שם מקום כלשהו והמלה ״יהודים״. אינני מבין מה הקשר בין המקום ליהודים. ברור, שהמלה ״יהודים״ באה לגנאי. כך אפוא גם בעיר זו, שאין בה תושב יהודי לרפואה, האנטישמיות זועקת מן הקירות. הרגשתי את עצמי אורח לא רצוי. בחפץ לב הייתי מוותר על הביקור בכנסיה ועוזב את העיר הזאת. רק משום ״אל תפרוש מן הציבור״ המשכתי ללכת עם החבורה.

כילד להורים דתיים, זכורני היטב כי כנסיות היו לי בבחינת מרכזי טומאה. שום יהודי דתי לא העלה אז בדעתו לעבור סף כנסיה. כשהייתי צריך לעבור בדרכי על פני כנסיה כלשהי, הייתי מתרחק ממנה ככל שאפשר, לבל אזדהם בטומאה. לימים, כשגדלתי קצת, גברה סקרנותי לדעת איך נראית כנסיה מבפנים ולפעמים, כשהדלתות היו פתוחות, הייתי מנסה להציץ פנימה, אבל בשל האפלולית לא הצלחתי לראות דבר כמעט. במשך השנים ביקרתי בכנסיות רבות בארצות שונות והתפעלתי מהארכיטקטורה המיוחדת שלהן ומאוצרות האמנות הצבורות בהן בלא שהרגשתי אי־נוחות כלשהי.

עכשיו, בצ׳נסטוחובה, הלכתי לכנסיה מן החשובות בפולין מלווה

בהרגשה לא טובה.

בכנסיה נערכה מיסה. האולם הגדול היה מלא עד אפס מקום, אבל רותי הורתה לנו ללכת אחריה בטור וכך הבקענו דרך בתוך קהל המתפללים וקרבנו אל המזבח הראשי ואל תמונתה של "המדונה השחורה".

על הקירות סביב תלויים קביים וגפיים תותבות למיניהן. בקרב המאמינים רווחות אגדות על נכים ובעלי מום, שהתפללו ל"מדונה השחורה" וחזרו מהעליה־לרגל בריאים ושלמים ואת התותבות והקביים השאירו בכנסיה כהוכחה לנס שגאל אותם ממומיהם.

בשל הצפיפות הרבה בכנסיה לא יכולנו לעמוד ולצפות בחופשיות בשכיות החמדה השונות הפזורות בה, אך מכל מקום, כשיצאנו החוצה אני, לפחות, נשמתי לרווחה. צלב הקרס, שקידם את פנינו בכניסתנו לעיר, הטביע לדידי חותם שחור על המקום הזה.

□

לודז׳, כסוביבור, היתווספה לתוכנית המסע רק אחרי הצטרפותי לחבורה, אך בנוסף לי היתה בתוכנו נערה שהוריה ילידי לודז׳ וגם היא ביקשה לראות את הבית שבו גדלו הוריה. היה ברור, שבשעות הספורות שהוקצו לביקור בעיר גדולה זו לא נספיק לבקר במקומות רבים. אילו נתבקשתי לתכנן את הביקור בפולין, הייתי בוחר להוביל את הקבוצה דרך מקומות המהווים תמרורי־דרך בסיפור חיי וכך הייתי יכול להמחיש את נתיב היסורים של יהדות פולין לנוער שגדל בישראל. אבל תוכנית המסע הוכנה ותואמה עם גורמים שונים ורק במאמצים מרובים עלה בידי רותי לכלול בה את סוביבור ולודז׳. כך אירע, שהתוכנית טילטלה אותי מתקופה אחת בחיי לאחרת - בהיפוך הסדר הכרונולוגי.

אנו קרבים והולכים לעיר, שבה חייתי כילד עם משפחתי בשנים האחרונות שלפני פרוץ המלחמה, ואליה חזרתי אחרי שבעת מדורי גיהינום בתום המלחמה. פה, בלודז׳, לבדי - נער בן שבע־עשרה - ניסיתי לשקם את חיי עד שנוכחתי לדעת, כי לא אוכל לחיות יותר על אדמת

פולין, אף לא בשום מקום אחר, זולת ארץ־ישראל, בתוך עמי. עזבתי את לודז׳ כדי לא לשוב אליה לעולם.

לא, איני חושש מפני הפגישה עם עברי בלודז׳ כשם שחששתי מהפגישה עם סוביבור, אבל התרגשותי גוברת. תמונות מעברי בעיר זו מתחלפות בראשי במהירות ורודפות זו את זו: הבית, המשפחה, כניסת הגרמנים לעיר, האסון הראשון שפקד אותנו כבר בימי הכיבוש הראשונים, כשאבי נורה ונהרג בידי גרמני, חיי אחרי המלחמה בלודז׳, דמויות אנשים שבמחיצתם חייתי והיו יקרים לי, נערות שאהבתי, שלימדו אותי את סודות האהבה שלא ידעתי.

עכשיו אני יכול להשקיף על עצמי מבחוץ כבאספקלריית פלא: ילד עדין וחלוש, כולו תום ואופטימיות, שלפתע נקלע למציאות מרה ונאלץ להתמודד יום יום באכזריות שלא ידעה גבול, שגופו התחשל עד שהקשיח כפלדה, שנשמתו עמדה בנסיון בתנאים שהאנושות טרם ידעה. אני יכול לראות גם את הנער שהגיח מן היער בתום המלחמה ולא ידע מה יעשה עם עצמו, והנה, אחרי תקופה קצרה הוא הופך לבעל חנות בלב לודז׳, כיסיו מלאים כסף, לבושו הדר, בחורות רודפות אחריו, זוג אנשים נפלאים מאמצים אותו, מעניקים לו בית חם ומפנקים אותו כילד קטן. ולמרות הצלחותיו הוא עצוב, בוכה בלילות ומהרהר בהתאבדות, רדוף רגשי בושה ואשם על שום שהוא חי אחר שכל בני משפחתו הושמדו.

נתון בסערה פנימית עזה הוא משאיר מאחוריו הכל - את העסקים, את הנערה שאהב, את הבית ואת הזוג שהרעיפו עליו אהבה בלי מצרים - ובורח לברלין, אל הלא־נודע, שם הוא חוזר לחיות בדד ולהתמודד במציאות חדשה.

האומנם אני הוא אותו נער?

הצעד שעשיתי אז לא היה הגיוני, אבל אני משוכנע שהיה נכון. לא. לא יכולתי להמשיך לחיות בגיא הריגה של יהדות פולין, שאני בנה.

□

בהגיענו ללודז׳ אמרה לי רותי, שאורה לנהג לאן לנסוע. נדהמתי. לא התכוננתי לקבל על עצמי את ניהול הסיור בעיר. אמרתי לנהג להסיענו

לכיכר ווֹלְנוֹשְׁצִ׳י (כיכר החרות). הבטתי בעד החלון. לודז׳ לא ניזוקה הרבה במלחמה. הכל נשאר כשהיה. אני מזהה רחובות ובתים, אבל איני נזכר בשמות הרחובות. נראה, ששמות רבים מהם שונו.

פתאום אני רואה את פסלו של קושצ׳וסקו. הגענו לכיכר וולנושצ׳י, אחת המרכזיות בעיר.

כשנכנסו הגרמנים ללודז׳ ב־1939, פוצצו את הפסל היפה של הגיבור הלאומי הפולני, שניצב באמצע הכיכר, והכיכר כאילו נתערטלה. עכשיו, שהפסל נבנה מחדש, חזרה הכיכר לתיקנה, אולם בעוד שבילדותי נראה לי מקום זה יפהפה, ביחוד בימי חג שבהם התנוססו דגלי אדום־לבן ארוכים על בית העיריה, על הכנסיה שבעיבורי הכיכר ועל הפסל שבמרכזה, ובערב הואר הכל בזרקורים, נראה לי עכשיו האתר כולו קטן ומכוער.

לודז׳ לא נודעה מעולם כעיר יפה. מלכי פולין לא ישבו בה ולא בנו בה ארמונות מוקפי גנים. גם בנהר לא נתברכה. זו עיר תעשיה העומדת במישור רחב ידיים ללא הרים וגבעות. בצד בתי־חרושת גבוהי ארובות יש בה שיכוני פועלים ושכונות עני, אך בעוד שלפני המלחמה היו מרכז העיר והרחובות הראשיים מטופחים, צבועים חום בהיר, והחנויות הצטיינו בחן ובטוב טעם, יכולתי עכשיו להתרשם כבר במבט ראשון, שהבתים מוזנחים והכיכר חסרת חיים.

הסתכלתי על חבורתנו. הכל חיכו למוצא פי. אך הפעם הייתי רגוע לגמרי. בשלב זה לא נדרשתי להוכיח את עצמי. כבר הייתי חלק בלתי־נפרד של הקבוצה. סיפרתי על הכיכר השוקקת בימים עברו, על הרחובות שהיו מלאים חנויות ובתי מלאכה של יהודים, איך אהבתי להתהלך פה, איך ידעתי כל חנות והכרתי אנשים כה רבים. הראיתי להולכים בעקבותי את רחוב יֶדְנַסְטֶגוֹ־לִיסְטוֹפַדַה שבו גרתי, את רחוב פְּיוֹטְרַקוֹבְסְקַה, הרחוב היפה ביותר בעיר, שבו גר סבי. הגרמנים שינו את שם הרחוב הזה ל״רחוב היטלר״ (היטלר־שטרסה) ואסרו על היהודים ללכת בו.

ועוד סיפרתי איך הייתי מתחמק באותם ימים מהנערים הגרמנים, לובשי החולצות החומות עם צלבי הקרס על השרוול, שהיו אורבים

לילדים יהודים ומרביצים להם מכות רצח, ומגיע בריצה לבית סבי חסר נשימה. סיפרתי וסיפרתי מזכרונותי והנערות והנערים בלעו כל מלה, פניהם שוחקות ומרצינות חליפות לפי תוכן הדברים.

היה לי רצון לספר להם על ילדותי. כל דבר פה הזכיר לי משהו. אבל לא כשאנו עומדים בכיכר ליד הכנסיה, כשהרוח הקרה מצליפה בפנינו.

הולכתי את הקבוצה לרחוב פיוטרקובסקה. לכאורה, דבר לא השתנה. הכל היה מוכר כל כך - ועם זה, כה זר. ידעתי, שדמיוני תעתע בי כאשר נדמה לי שהרחוב היה פעם רחב יותר, אבל לא היה אפשר שלא להתרשם מההזנחה המכערת את חזיתות הבתים ואת העיטורים היפים סביב הדלתות והחלונות, מהצבע המתקלף, מחלונות הראוה האפורים של החנויות. אפילו הכביש והמדרכות נראו מוזנחים.

הרחוב, שבימי לודז' שלי המה אדם עד השעות המאוחרות של הלילה, היה ריק כמעט בשעות הצהריים ושקט מדכדך שרר בו. במוחי חלף הרהור, שמראה הרחוב ואוירתו תואמים את רחשי לבי. יחד עם היהודים נעלמו מכאן גם היופי ושמחת החיים.

□

נעמדנו מול בית סבי. לרגע התבלבלתי. על שער הבית היה רשום מספר שבע ואני, משום־מה, זכרתי שמספר הבית שש. אבל אין ספק. זה היה הבית. עיני התמקדו בחלון הקומה השלישית, החלון האהוב עלי, שממנו הייתי משקיף ימינה לאורך הרחוב, ושמאלה אל הכיכר. בביתנו־אנו השקיפו החלונות אל חצר שקטה, מה גם שהרחוב שלנו לא היה מן הסואנים, ולכן היה החלון החזיתי שבדירת סבתי חשוב לי כל כך, שהרי בעדו יכולתי לצפות על כל אירוע חשוב - ממצעדי צבא באירועים ממלכתיים ועד הלוויות של רמי־מעלה והפגנות פועלים, שלא אחת פוזרו בכוח. ואפילו בסתם יום רגיל היה מעניין להשקיף על הרחוב הסואן.

חצינו את הכביש ונכנסנו בשער בית סבי. בתוך החלל הקטן שבין הרחוב וחצר הבית, חזרתי בבת־אחת חמישים ושתיים שנה אחורה. הריח המוכר של הבית הישן עלה באפי. האור העמום אפף אותי. הייתי

לנער הצעיר, שבא לבקר את סבו וסבתו ולרגע חשתי דחף לדלג מעלה על פני מדרגות העץ, לדפוק בדלת ולצעוק: "זה אני, ברלה!" ופתאום לא ראיתי את המדרגות. היכן הן? מה קרה? האם זכרוני בוגד בי? האין זה הבית? לא יתכן! זה הבית ואין אחר. אבל לאן נעלמו המדרגות?

חברי הקבוצה עמדו צפופים סביב, עוקבים אחרי כל תנועה שלי. נראה, שכולם חשו במצוקת נפשי. חסר־אונים, פלטתי איכשהו שאיני רואה את המדרגות. לפתע פתח אחד הנערים דלת בקידמת המבוא וקרא: "דב, הנה המדרגות!" ובאמת, המדרגות "שלי" נתגלו לעיני במלוא יושנן. הרגשתי כאילו מצאתי אוצר שאבד לי. נסער ומבולבל, הווה ועבר מתרוצצים בראשי בערבוביה בקרבי, המשכתי לעמוד במקומי כגולם ולא יכולתי להוציא הגה מפי. שרר שקט מתוח.

רותי היתה הראשונה שנחלצה לעזרתי: "דב, אתה רוצה לעלות לדירה של סבא שלך ולראות מה שם? אנחנו נחכה לך כאן..."

לא, לא רציתי. הרגשתי שאינני מסוגל לדפוק בדלת, לחכות עד שמישהו יפתח וישאל: "מי אתה? מה אתה מחפש פה?" - על מנת שאחר־כך אעמוד כמתנצל ואצטרך להסביר מי אני ומה אני מבקש. בתוך כך נזכרתי, שבתום המלחמה, כשחזרתי ללודז', הלכתי לבקר את הדירה שבה גרה משפחתי לפני המלחמה. אשה זרה פתחה לי את הדלת. אחרי שאמרתי כי ברצוני לראות את הדירה, היססה והניחה לי להיכנס באי־רצון והכריזה מייד, שהיא גרה בדירה זו לא מזמן וכשנכנסה לגור הדירה היתה ריקה - והריהוט שלה. אמרתי לה שאיני רוצה דבר. באתי רק לראות את המקום שגרתי בו. אני זוכר איך עמדתי בתוך החדר נבוך והרגשתי בחוסר הטעם של הביקור.

"לא!" אמרתי לרותי. "אני לא רוצה לעלות".

רותי גם ניסתה לשכנע אותי לא להחמיץ את ההזדמנות לבקר בדירת סבי ושוב סירבתי "אין לי מה לחפש שם", אמרתי נחרצות.

□

הולכתי את הקבוצה לרחוב פּוֹלוּדְנִיוֹבָה ועצרתי ליד בית מספר שמונה, שם גרתי אחרי המלחמה. כאן סיפרתי לחבריא, שלא רק גרתי

בבית זה, אלא שאף היתה לי בו חנות לבגדים. הכל פרצו בצחוק, ואז הפניתי עיני אל החנות וכשראיתי בחלון הראווה של "החנות שלי" תצוגה של חזיות ומחוכים, צחקתי גם אני. סיפרתי להם, שחיילות רוסיות היו באות לחנותי. נפשן יצאה לגרביים ולבני משי, אבל לא היה להן כסף. לפעמים ריחמתי עליהן ונתתי להן בחינם. כשלא ידעו כיצד להודות לי, התנפלו עלי וכיסוני בנשיקות.

בבית הזה גרתי אצל הרי ואולה גולדבלום, הוא בן משפחת תעשיינים, היא בת שוער פולני, שהתגיירה. הם היו חשוכי בנים ורצו מאוד לאמצני לבן, ואילו אני, אחרי כל מה שעבר עלי, נחנקתי ממש מרוב האהבה שהרעיפו עלי שניים אלה כעל ילד תפנוקים. היתה לי גם הרגשה, שאני בוגד בהורי שנרצחו, שמצאתי לי הורים חדשים בגיל שמונה־עשרה.

בעזרתו של הרי גולדבלום פתחתי את החנות אחרי שלא עלה בידו להושיבני אל ספסל הלימודים. בתקופה קצרה התעשרתי, שכן אחרי המלחמה רעבו אנשים לכל דבר. כל פריט שהצעתי נחטף.

כך,בגיל צעיר, הייתי בעל חנות והיה לי כסף רב. יכולתי להרשות לעצמי "לעשות חיים". בלבוש מהודר השתתפתי לראשונה בחיי במסיבות וטעמתי פעם ראשונה טעמה של אהבה. אולם יחד עם זה, בזמן שאנשים קינאו בי על הצלחותי, התהלכתי אומלל. חיי היו ריקים. לא מצאתי בהם שמץ טעם. ונתקפתי רגשי אשם על שאני שרדתי ואחרים ניספו. הרהורי איבוד עצמי לדעת רדפו אותי. לבסוף גזר עלי כוח פנימי לעזוב הכל - בית, עושר, אהבה - ולפתוח דף חדש לגמרי בחיי במטרה להגיע לארץ־ישראל.

□

התלבטתי אם לכוון את הנהג לבית שבו גרה משפחתי לפני המלחמה, אבל רותי הפצירה בי ונעתרתי. כך נכנסנו לרחוב ידנסטגו־ליסטופדה.

יום ראשון. החנויות סגורות. סביב שקט. אני איני מרגיש שום שייכות למקום, אך בדמיוני אני רואה את הרחוב שלפני חמישים ושתיים שנה: החנויות פתוחות. האנשים מוכרים. בין ההמון הממלא את הרחוב

לא מעטים בעלי זקנים המהלכים בלבוש חרדי מסורתי. נשים יהודיות עומדות בפתחי בתים וחנויות ומשוחחות להנאתן...

פתאום נשמע צלצול חשמלית עוברת. הוא מעביר צמרמורת בגופי. את הצליל הזה הייתי שומע בימים ההם מבוקר עד לילה.

האוטובוס שלנו עצר ליד בית מספר 59, כפי שהוריתי. ברגע הראשון נדהמתי. בית העץ הקטן, שבחזיתו חנויות, נעלם ואיננו. הבית הגדול, שהיה מוסתר מהרחוב, עומד עכשיו גלוי וחשוף לרחוב. ליד האוטובוס סיפרתי לחברי הקבוצה משהו על ביתי. אחר־כך פרשתי מהם ופסעתי לבדי לתוך החצר הפתוחה. נעמדתי מול הבית המוזנח, שהטיח מתקלף מקירותיו, ועיני התמקדו במרפסת דירתנו. תמונות שנשלפו מן הזכרון הבזיקו בראשי. יענקלה עמד לידי וצילם את הבית, מאחור עמדו כל היתר והניחו לי להתבודד.

פתאום הרגשתי לא בנוח בחצר הבית שלנו. מה אני עושה במקום הזה? שאלתי את עצמי. כלום באתי להפגין את קיומי לפני הדיירים האלמונים, שאין ביני לביניהם ולא כלום, המתגוררים היום במקרה בבית שבמקרה גדלתי בו אז, ולהסביר להם מי אני ומניין באתי ומה אני מחפש פה?

הפכתי פני ויצאתי אל הרחוב. יענקלה עקב אחרי כל צעד שלי. נוכחותו לידי הקלה עלי. גם הוא נשאר יחידי מכל משפחתו.

באוטובוס נעצו בי הכל עיניהם ובוודאי ציפו שאפתח ואספר על חיי בבית הזה. לשווא. הייתי נסער ולא הייתי מסוגל להוציא מלה מפי.

כשהתחלנו לנסוע שברה רותי את המתח בספרה על העיר ויהודיה.

□

לא הייתי בלודז׳ כשהכריזו הגרמנים על הקמת הגטו, שכן משפחתנו ברחה לוורשה, אך גם לפני המלחמה לא הכרתי את אזור הגטו, אזור דלת העם שנקרא ״בלוטי״. בזכרוני נשתמרו מאז אותם ימים רק מקומות ספורים כבית־הכנסת הגדול ורחוב אחד או שניים. עתה עצרנו בכיכר השוק של בלוטי - בלוטסקי רינק - הכיכר המשמשת למטרה זו עד היום, אלא שמפאת יום ראשון היו הדוכנים סגורים. השוק הריק נראה נקי

למדי ואף על פי כן הדיף ריחות צחנה, במיוחד של דגים רקובים. רותי הוליכה אותנו לאחת מפינות הכיכר, שם נקבע באחד הקירות לוח זכרון ובו כתוב: "במקום זה, בתוך הגטו, אספו הגרמנים את היהודים ושילחו אותם להשמדה באושוויץ".

הכיכר, שעד עכשיו היתה זרה לי לחלוטין, התחייתה לפתע בזכרוני. נזכרתי, שבילדותי ביקרתי פעם במקום זה ביוזמת אחד מחברי בבית־הספר. שנינו שוטטנו בין הדוכנים, נבלעים בהמוני קונים, המולה וריחות. נזכרתי גם ברחובות הסמוכים לכיכר ובהם חנויות קטנות ובתי מלאכה של יצרני נעליים ורצענים, שריח עורות נדף מהם. באזור זה גרו לפני המלחמה רבבות יהודים ובימי הגטו - יותר מ־200 אלף נפש.

מכל זה נותר לוח זכרון, שאך מעטים עוצרים לקרוא את הכתוב עליו.

□

בצאתנו את לודז' כבר פנה היום לערוב. עייפים אחרי יום ארוך, נרדמו הנוסעים בזה אחר זה. לא אני. ראשי היה עלי כגלגל. מה לא התערבב בו, בראש הזה: ביתנו המוזנח עם הקרון בתוך החצר, הבית של סבא ברחוב פיוטרקובסקה, החנות שלי, שעכשיו מוכרים בה חזיות ומחוכים, הרחובות והבתים, החשמליות על צילצולן האופייני. תמונות מהעבר הרחוק כשהייתי ילד ותמונות מהמלחמה ואחריה, כשאני בן שמונה־עשרה.

ועכשיו, בן ששים וארבע, שוב אני מבקר בלודז', הפעם עם קבוצת נוער מישראל. בזכרוני עולים אנשים שונים מכל התקופות, אנשים שתמיד נוכחים בזכרוני ואנשים שנשתכחו ממני במהלך השנים ומופיעים לפתע, אנשים שהייתי קשור אליהם בלב ובנפש ואנשים שפגשתי באקראי, נשים שאהבתי והחזירו לי אהבה ונשים שבהן חשקתי ולא העזתי להתקרב אליהן – את כל הדמויות הללו אני רואה עכשיו ומהרהר מה עלה בגורלן, מה הייתי נותן כדי לראות כמה מהן...

והכל מתערבב ומסתכסך ויוצר סבך שאין לו התחלה ואין לו סוף.

משום־מה, אינני מבין מדוע, לא התקשיתי כלל בתחילת הביקור בלודז' לספר כל שעלה בזכרוני מתקופת ילדותי בעיר הזאת ואף לתבל

דברי בהומור. אבל במהלך הזמן וככל שקרב הביקור לקיצו השתלטה עלי עצבות שסגרה אותי בתוך עצמי. ככל שחזרתי יותר ויותר לאותם ימים רחוקים, גבר הכאב.

באוטובוס, שרוב נוסעיו שקעו בשינה, גם אני הוצרכתי להתמודד עם עיניו הנעצמות. השתוקקתי לעקוב בעירנות אחר דרכנו מלודז׳ לוורשה. בדרך זו נסענו, כל בני משפחתי, לבלות את הקיץ האחרון שלפני המלחמה בכפר נופש ובה חזרנו ללודז׳ ערב פרוץ המלחמה. בדרך זו ברחו אבי ואחי מהעיר כשהגרמנים קרבו לעירנו ובה, בקירבת ורשה, נורה אבי ונהרג.

ושוב, כמה חודשים אחר־כך, ברחנו בדרך זו לוורשה ואני זוכר אותו לילה ארוך של נסיעה בעגלה, בשולי הכביש. כלי הרכב הגרמנים שעברו על פנינו התיזו עלינו בוץ. אני רעדתי מקור. השקט הופר מדי פעם בנביחות כלבים ומבעד לחשיכה נראו הבהובי אור שבקעו מבתי איִכרים.

אילו רק יכולתי, הייתי עושה את הדרך הזו, דרכו האחרונה של אבי, ברגל.

□

הערב יורד באיטיות. בחוץ הכל אפור כהה. אפשר לראות רק מה שבקירבת הכביש. מעבר לזה שולט ערפל. קרבנו לעיירה גלובנו, שבה, כשברחנו מלודז׳, התאכסנו בפונדק יהודי על הכביש וחיכינו עד חצות, אז העבירנו מבריח את הגבל. עתה אימצתי עיני וחיפשתי את הפונדק למרות שידעתי כי זו מישאלת שווא.

לילה. בחוץ שוב לא נראה דבר לבד מאורות שאין לדעת אם מקורם קרוב או רחוק. בדמיוני ראיתי את אבי ואחי בורחים, מטוסים צוללים ויורים לתוך ההמון הבורח - כפי שסיפר אחי בחזרו מהשבי - והנה העגלה שבה ברחנו לוורשה ובה, לצדי, יושבים אמי, אחותי דבורה, אחי מוטל ואחי הקטן יענקלה. האם כל זה היה באמת - או שמא איזה חזיון לילה?

פתאום התרבו האורות בחוץ. חצינו את העיר לוביץ, העומדת באמצע

הדרך בין לודז׳ לוורשה, שיהודים רבים ישבו בה, וכעבור זמן קצר שוב נבלענו בחשיכה.

ככל שהמשכנו לנסוע גבר בתוכי אי־שקט. קרבנו לאזור שבו נהרג אבי ולעיירה פְּרוּשְׁקוֹב, שם נקבר.

□

כשנודע לנו שאבי נהרג, לא ידענו איפה נמצאת גופתו. אמי לא יכלה להשלים עם אי־הבאתו לקבר ישראל לפי הדין ויצאה למסע חיפושים נועז. נחושה בדעתה למצוא את הגוויה, חרף קשיים וסכנות, הלכה מכפר לכפר, חקרה ושאלה איכרים, חיפשה בשדות עד שהשלגים חסמו בפניה את הדרכים. לפי עצת אחד הכמרים באזור, השאירה כסף בידי ראשי כפרים וכמרים וביקשה שבאביב, לעת הפשרת השלגים, כשהאיכרים יצאו לעבד את השדות, יודיעו לרב של פרושקוב אם תימצא גוויה בתחומם. ואכן, יום אחד באביב 1940, ואנו אז כבר בוורשה, הגיע שליח מאת הרב והודיע כי גוויית אבי נמצאה. כולנו מיהרנו לפרושקוב, שם קברנו את אבי בבית הקברות היהודי.

כך זכה אבי להיות יחיד מבין כל בני משפחתי, שאני יודע מה עלה בגורלו - כיצד מת ואיפה נקבר.

נזכרתי איך עמדנו שם לפני שלושה קברים פתוחים. שני קברנים לקחו את גוויית אבי, שהיתה נתונה בשק גדול - אני ראיתי שהיא התפוררה בתוכו - והורידוה לקבר. הריח הנורא שנדף מן הגווייה מלווני עד היום.

עתה חיפשתי בחשיכה את העיירה. הרחוב הראשי, שבו עמד ביתו של הרב, נחרת היטב בזכרוני על בתיו הדו־קומתיים, הצבועים לבן. פתאום - תמרור דרך המכריז ״פרושקוב״ וכבר אנו בתוך שלל אורות של עיר גדולה, חוצים גושים של בתי קומות. לרחוב הראשי של העיירה אין סימן וזכר. התברר, שכל העיירות הסמוכות לוורשה צמחו לערים של ממש במהלך חמישים ושתיים השנים שעברו.

פה, במקום כלשהו, קבור אבי. כמה זמן ובאיזה מתח ציפיתי לראות את העיירה פרושקוב - ובן־רגע חלף הכל!

בשעת ערב מאוחרת הגענו למלון "אירופייסקי" המוכר לנו מיומנו הראשון בוורשה. עלינו איש לחדרו ואחר־כך ירדנו לאכול ארוחה חמה. בחדר האוכל פגשנו קבוצות של נוער מישראל, שאך זה הגיעו והעניקו לי הרגשה, שהן באו להחליפנו, להיות הקשר בין יהודי הארץ ובין יהדות אירופה שנספתה. כהחלף משמרת על קבר יהדות אירופה.

היום השמיני - 18 במרס, 1991

התרגשות מיוחדת אפפה אותי מרגע שהתעוררתי. ביום הראשון לבואנו לפולין ביקרנו ביקור חטוף בקירבת הגטו, אך לתוכו לא נכנסנו. נפשי יצאה כל הזמן להגיע למקום שבו נולדתי וחייתי את שנות חיי הראשונות, לבית שבו גרתי עם משפחתי בגטו.

הנה הגיע היום.

בן שמונה הייתי כשעקרו הורי מוורשה ללודז׳. מאותן שנים זכורים לי הבית בן ארבעת האגפים וארבע הקומות שבו גרנו, החצר הפנימית המרובעת, כמה מן הדיירים, המאפיה של קאופמן בחצר הסמוכה, השוער וילדיו, שלמרות שהיו נוצרים דיברו יידיש שוטפת, החלבנית הזקנה על הילוכה המתנדנד, נושאת שני כדי חלב גדולים ושני חתולים שמנים הולכים צמודים לרגליה וחנות המכולת של רב נחמן בחזית הבית.

ועוד זכורים לי הדרך לנהר הויסלה והגנים שבדרך אליה, הדרך ל״חדר״ שברחוב מוּרַנוֹבְסְקַה, המלמד ואשתו, הדרך לבית־הספר שברחוב זמנהוף, שאותה עשיתי יום יום, רחוב מילה, שהיה השוק של האזור, רחוב נַלֶבְקִי המלא חנויות ואנשים, וגן קרשינסקי, לשם היתה אמי לוקחת אותי ואת אחי יענקלה, אז תינוק בעגלה.

כשחזרתי מלודז׳ לוורשה בזמן המלחמה כבר הייתי בן שתים־עשרה. התמקמנו בבית סבי, הבית שבו נולדתי. בשל נסיבות הזמן לא יכולתי, כנער בעל חזות יהודית, לשוטט באזורים אחרים של העיר. כעבור זמן־מה סגר עלינו הגטו.

לימים, בישראל, כל אימת שנפגשתי עם בני ורשה והם הזכירו מקומות שונים בעיר, חשתי מעין בושה: איזה מין ורשאי אני, שאינו מכיר את

האתרים היפים והמפורסמים שבעיר הולדתי? גם עכשיו, בוורשה, אני מרגיש כזר. הסביבה אינה מוכרת לי. רק שמות הרחובות המפורסמים זכורים לי, ואף על פי כן אני נרגש לקראת הביקור באזור מגורי.

הידיעה שכל אזור הגטו נמחה ואיננו ובשטחו קם פרבר חדש כמו לא נקלטה במוחי. הייתכן, שלא נותרו שם תמרורים מן העבר, שבעזרתם אוכל לספר לחברי הקבוצה על החיים בגטו?

□

שמים אפורים תלויים מעל רחובות ורשה. יום סגריר. אנשים ממהרים לעבודה וילדים - לבתי־הספר. חשמליות עמוסות חולפות בצלצולי אזהרה. ואנו - נוסעים לאזור הגטו.

תחילה לא זיהיתי דבר. רק שמות רחובות זכרתי. אחרי כמה דקות נסיעה התחלתי לזהות רחובות. פה ושם נדמה לי, ש״כבר הייתי פה״. אין ספק, אנו קרבנו לאזור הגטו. ובאמת, בתוך רגע עצר האוטובוס ליד שער בחומה המתמשכת לאורך הרחוב ורותי הסבירה, שאנו נמצאים ליד ה״פַּבְיַק״ - בית־סוהר גדול, שעכשיו אני נזכר כי עברתי על פניו פעמים רבות בלכתנו לבקר אחת מדודותי, שגרה בסביבה. בזמן המלחמה היה פה מרכז החקירות והעינויים של הגסטפו. למי שהובא הנה לא היו סיכויים רבים לצאת מפה חי.

התחלתי להתמצא. ידעתי את הדרך לרחוב שלנו, אלא שפתאום נעלמו הרחובות והבתים המוכרים לי מאז. במקומם ניצבו לפני גושי בניינים רבי קומות, מכוערים ודומים זה לזה. לרגע חשבתי שסטינו מן האזור בלי שהרגשתי בכך, שהרי לא הכרתי דבר. אבל האוטובוס עצר ורותי הורתה לנו לצאת החוצה. במרחק צעדים מעטים הצטופפנו ליד מצבת אבן שיש שהכריזה: ״פה היה הבונקר, שבו מפקד מרד גטו ורשה מרדכי אנילביץ׳ וחבריו לחמו ומתו״.

נדהמתי. לא יכולתי להאמין, שאנו נמצאים ברחוב מילה 18. הרי אני גרתי לא הרחק מכאן. יום יום עברתי פה בדרכי לבית־הספר שברחוב זמנהוף.

דבר לא שרד!

פתאום ראיתי, שעל מצבת השיש צויר צלב קרס בצבע לבן. אינסטינקטיבית, ניסיתי למחוק את צלב הקרס ברוק. לשווא. הצבע דבק היטב באבן, כמוהו כאנטישמיות שדבקים בה בחוזקה המוני פולנים, אנטישמיות המסרבת להימחק למרות שאין יותר יהודים בפולין.

רותי השמיעה סקירה על הגטו והמרד. אחר־כך הגיע תורי לספר על המקום שבו נולדתי ועל החיים בגטו. ושוב, כבסוביבור, השקפתי סביבי, מנוכר, על גושי הבניינים שגזרו זרות על המקום המוכר כל כך עד שנבצר ממני לתאר את המקום כפי שהיה. הרגשתי כאילו אין לדברי כיסוי, כאילו אין בהם להמחיש דבר. ובכל זאת המשכתי לספר ולהעלות מזכרונותי כילד וכנער במקום הזה בלי שאוכל להצביע ולו על עצם מוכר אחד מן הימים ההם. השתדלתי לתאר את הדרך מרחוב מִילַה, שבו עמדנו, לרחוב פְשֶבְיֶג, שם גרתי, אך ללא הצלחה. היתה לי הרגשה שנכשלתי במילוי תפקידי, שאכזבתי את שומעי.

יותר מכל הכאיב לי, שהנה אני עומד בלב הגטו, במקום שמילא תפקיד כה מרכזי בחיי, כה קרוב אל ביתי, עד שרק המחשבה על כך העבירה בי צמרמורת, ואף על פי כן היה הכל זר לחלוטין, כאילו הוטלתי לפינה כלשהי בעברו האחר של העולם. אילו השאירו השלטונות הפולנים קטע קטן אחד של רחוב על בתיו ההרוסים, אילו הניחו רק בית חרב אחד כפי שנותר כאן בצאת הגרמנים!

לא. הכל נעקר עד היסוד. מדוע?

בירושלים אנו נוגעים בכותל בן אלפיים שנה. ברומא, באתונה, באתרים רבים אחרים ברחבי עולם, אנו יכולים לפקוד שרידים בני מאות ואלפי שנה. פה, בוורשה, באזור הגטו, במקום שנדחסו חצי מיליון יהודים לקראת השמדתם האכזרית, אין למצוא שריד ממשי אחד שיעיד על התקופה ההיא - כאילו מעולם לא היה פה ישוב יהודי גדול, פורח ומשגשג, כאילו לא היה פה הגטו הגדול בעולם.

□

המשכנו ללכת והגענו לאנדרטת מרד גטו ורשה של הפסל נתן רפפורט, הניצבת בכיכר הגדולה. האנדרטה הגדולה והמרשימה,

המשקיפה על כל הסביבה, הערתה בי תחושה של קיום ונצח.

עיני נצמדו לדמויות האנדרטה וידי נשלחו מאליהן ללטפן. המתכת המפוסלת היתה קרה ואף על פי כן חשתי רצון לנשק את הפנים חסרות החיים שלפניהן עמדתי, שכמו הגיחו מתוך עברי.

הסתכלתי סביבי על גושי הבניינים שירשו את רחובות הגטו. האם הדיירים המסתכלים בעד חלונותיהם על האנדרטה יודעים מה היה פה לפני חמישים שנה? האם הם מספרים לילדיהם את סיפור הגטו? או שמא רק אני ושכמותי נושאים בלבנו את זכרונות המקום המיוחד הזה ובהגיע תור דורי לחלוף מן העולם לא יהיו סיפורינו עליו יותר מאשר הסבר תיירותי לעוס אוטומטית, עובדתי אך רחוק ומנוער מכל עוצמה רגשית, אפילו משעמם?

כך או כך, אני חשתי ברגעים אלה כעומד בכיכר מורנובסקה של אז, לשמאלי רחובות מילה ונַלֶבְקִי, לימיני רחובות מורנובסקה ורחוב פשביג והבית שלנו. שמעתי את הרעשים, שאפתי את הריחות, חשתי את פעימות החיים שהיו, חזרתי הביתה, אל בני משפחתי שהשארתי חיים מאחורי בהימלטי מכאן לפני חמישים שנה.

□

ושוב אנו נוסעים ברחובות ורשה ובתוך כך אני כועס על עצמי על שקיעתי באשליות, על אמונתי שאפשר להחיות את העבר. מדוע אני מרשה לעצמי לחפש את הבלתי ניתן למצוא? מדוע אינני מציאותי? אבל כוחות חזקים ממני מושכים אותי אל העבר ואני נכנע להם ברצון, ללא התנגדות.

עצרנו ברחוב טלומצקי ליד בניין המכון ההיסטורי של יהודי פולין. לידו נבנה והולך בניין גבוה על שטח שעמד בו פעם בית־הכנסת הגדול של ורשה. במכון אוסף מסמכים ופריטי אמנות המלמדים על עושר החיים היהודיים בפולין עד השואה, המשמשים את חוקרי יהדות הארץ הזאת. באולם התצוגה - תמונות ומסמכים מהגטו והמרד. פה גם מצאתי תמונה של חברי משרידי המרד בסוביבור וביניהן תמונת מחולל המרד ומפקדו, הקצין היהודי הסובייטי השבוי סַשַה (אלכסנדר) פֶּצֶ׳רְסְקִי. אף

שרבים מהמוצגים אפשר לראות ב״יד ושם״ בירושלים ובמוזיאונים אחרים, פה, בוורשה, רישומם עז הרבה יותר.

פה, באולם הסגור, ליד התמונות והמסמכים, היה לי קל יותר לספר על ורשה ועל החיים בגטו. שלא כבשטח הגטו, שלבש צורה חדשה ושונה כל כך, הרגשתי שדברי נקלטים וחודרים ללב.

פתאום מצאתי את עצמי בודק כל תמונה ומנסה לזהות מישהו ידוע לי, קורא כל שם במסמכים השונים, מקווה להיתקל בשם מוכר. שקעתי כל־כולי בתוך המסמכים והתמונות הרגשתי כאילו אני אחד מהמוצגים.

אחר־כך, בספריית המכון, התוודעתי לאחד מעובדיה, בחור צעיר בעל חזות פולנית. כשאמרתי לו, שרצוני להגיש לספריה ספר שכתבתי ושמו ״שריד מסוביבור״, הודה לי בהתרגשות על שנפלה בחלקו זכות גדלה להכיר אותי כמי שהינו ״היסטוריה מהלכת״. הבחור דיבר עברית צחה וסיפר כי למד את שפת התנ״ך באוניברסיטה של ורשה והתאהב בה וכך נתקבל לעבודה בספריית המכון ההיסטורי. הוא לא נח ולא שקט עד שהביאני להנהלת המכון וסיפר על מתנתי לספריה. השיחה פה התנהלה בפולנית ואני שמחתי שבאוסף הספרים הקשורים ליהדות פולין יימצא גם ספר פרי עטי, המספר את הטרגדיה של עמנו מזווית הראיה שלי.

□

יפה תיכננה רותי את סיורנו בחלק היהודי של ורשה בסיימה אותו בביקור בבית־הקברות. למרבה הפלא, בית־הקברות היהודי הוא העדות היחידה לקיומה של יהדות ורשה, שהשתמרה. השואה כאילו פסחה עליה.

במבט כללי אינך יכול להקיף את יער המצבות, שכמו אין לו סוף. אנו הולכים בין שורות הקברים ולפנינו מתגלה ההיסטוריה של יהדות ורשה על כל גווניה. אני קורא על המצבות שמות סופרים ידועים, רבנים, מנהיגים, מדענים, אמנים ויהודים מכל ימות השנה. אני רואה מצבות בנות מאות שנים, ששיכבה עבה של אבק מכסה אותן עד שבקושי אפשר לקרוא את החקוק בהן, ומצבות טריות מן השנים האחרונות, מצבות אבן פשוטה ושיש מפוארות שאותיותיהן זהב. פה ושם בולטות מצבות

מעשה אמן ומצבות שמבנה רב־רושם עומד מעליהן. בין הקברים העתיקים, המספרים על רצף חיים בן מאות שנים, קשה להסכין עם העובדה שחיים שזרמו פה עד לפני כמה שנים נקטעו באחת.

מין קסם חסר פשר שורה על בית־הקברות ומקשה עלי להינתק ממנו. שוב אני מחפש ומתפלל למצוא שם מוכר, מישהו מהמשפחה, למרות שאני יודע שגם פה אין סיכוי לכך.

שעה ארוכה אנו משוטטים בין המצבות כרדופי רוחות עבר. רותי מצביעה מדי פעם על קבריהם של אישים נודעים כסופר י״ל פרץ וד״ר זמנהוף, הוגה שפת ״אספרנטו״ ואני מסתכל על אלפי המצבות ומתמלא גאווה גואה על שורשי בעיר הזאת, עיר ואם בישראל, לא, אינני מוץ נישא ברוח. אינני בן בלי שם. לא פעם נשאלתי: ״יש לך משפחה? אין לך אף אחד?״ ואני, מבויש, עניתי בשלילה: ״לא. איש מהם לא נשאר בחיים״. במקרים שכאלה הרגשתי שאנשים מרחמים עלי ואפילו מסתייגים ממני כאדם ללא משפחה, שאין לדעת מניין צמח. פה, בבית־הקברות, אני מרגיש היכן נמצאים שורשי גם אם אין בידי להצביע על קבר מסוים אחד ולהגיד: ״פה קבור מולידי!״

יש משהו פרדוקסלי בעובדה, שהמקום היחיד שבו אני נהנה בביקורי בפולין הוא בית־הקברות. פה מצאתי עולם יהודי כמו שהיה, המדבר מן הכתובות שעל המצבות. פה אני יכול להזדהות עם הקבורים ולזהות את עצמי כאחד מהם.

רק כוחה המצווה של רותי גבר עלי וניתקני מן המצבות המתות־חיות.

□

סיורנו נמשך. עתה הוסענו לוורשה אחרת, ורשה שאת רובה לא הספקתי להכיר כלל בילדותי, ורשה של ארמונות וגנים ומבני רשויות השלטון.

עצרנו ליד ארמון רב־רושם, ה״בלודר״ הזכור לי כילד, מושבו של נשיא פולין דאז אִיגְנַצִי מוֹשְׁצִיצְקִי. שם יושב עכשיו הנשיא לך ולנסה. משם - לגן לז׳נקי הגדול והיפה. למרות שבעונה זו עומדים העצים בשלכת ורוב הצמחיה רדומה, משרה המקום אוירה של הוד והדר

ושלווה אופפת אותך. שם, בראש גבעה ירוקת־דשא, עומד פסל גדול ממדים של המלחין פרדריק שופן. כשאני מביט בפסל ושואב את היופי שמסביב אני שומע את המוסיקה הנהדרת של המלחין, המלאה עצב וגעגועים.

משם נסענו לוִיֶלַנוּב, פרבר של ורשה, ובאנו לגן רחב־הידיים שבמרחביו ניצבים ארמונות מלכי פולין. בנייני פאר ופסלים פזורים בתוך הצמחיה ובאמצע - אגם מרשים בממדיו, שברבורים ואווזי בר שטים בו בתנועה איטית. אני מתאר לעצמי את הגן בעונת האביב, כשהכל פורח - את שלל הצבעים של ערוגות הפרחים וענפי העצים השופעים עלווה ופריחה. ואולי דווקא העצים העירומים שעל יד האגם ומימיו ששאריות קרח צפות בהם יחד עם הברבורים, על רקע השמים האפורים, הם המשווים למקום יופי מיוחד. דקות ארוכות עמדתי ליד האגם, מזין עיני ביפי המקום, מנותק מכל דבר אחר. לפתע שמעתי קול אשה שואל: "אתה מדבר פולנית?"

"כן", אמרתי.

"אבל אדוני לא מקומי, נכון?"

"אני מישראל", אמרתי קצרות.

"זאת אומרת שאתה יהודי!" אמרה כמפענחת חידה בלשית.

"כמובן", אמרתי.

האשה, כבת שישים ומעלה, שהסיעה תינוק בעגלה - ודאי נכד שלה - נאנחה ואמרה: "היו לי הרבה מכרים יהודים..." היא הביטה בי כמצפה לתגובה כלשהי, אבל לי לא היה רצון לשוחח עם האשה על "הנושא". היא, ייאמר לשבחה, עמדה בחושיה הדקים על מצב־רוחי, ביקשה את סליחתי והתרחקה. משעשתה זאת התחרטתי על התנכרותי אליה. הרי אפשר מאוד, שאילו נכנסתי אתה לשיחה הייתי שומע מפיה מחוויותיה האישיות בימי השואה. אבל אני דחיתיה מעלי. אין זאת, כי עצבי נשארו מתוחים חרף הסביבה הפסטורלית.

בני חבורתנו משוטטים להם בגן ומפניהם קורנת משובת נעורים. בנות אחדות צדו שני חיילים פולנים והן מצטלמות אתם בעליצות. אני נהנה לראות את הצעירים משתובבים. מצב רוחם העליז סחף גם אותי.

□

בדרכנו חזרה למלון הודיעה רותי כי הערב, אחרי הארוחה, נלך לתאטרון היהודי של ורשה ונצפה במחזה ביידיש. הצעירים לא ידעו אם לשמוח או להצטער, ואילו אני תמהתי על התופעה: הצגה ביידיש בפולין הריקה כמעט מיהודים? אומנם ידעתי, שתאטרון יידיש פועל בוורשה ורוב שחקניו פולנים, ואף על פי כן נשארה התמיהה בעינה.

לבושים חגיגית הגענו לתאטרון, השוכן בבניין ישן שעליו שלט מואר: "תאטרון ממלכתי יהודי". באולם הלא־מפואר כשלוש מאות מושבים. אנו הקדמנו לבוא ולפיכך הושיבונו בשורות הראשונות. תחילה דימינו כי נהיה יחידים והמחזה יוצג רק למעננו, אך עד מהרה נתמלא האולם בקבוצות נוער נוספות מישראל ובכמה צופים מבוגרים, חלקם מקומיים וחלקם תיירים מארצות־הברית. לידי ישבו שתי נשים בגיל חמישים, לבושות באלגנטיות. הן שוחחו ביניהן פולנית והשתמשו באוזניות כדי לשמוע את תרגום המחזה לפולנית.

קראתי את התוכניה, מודפסת על נייר פשוט, כדי לספר לצעירים את תוכן המחזה, שהרי אני היחידי בקבוצה היודע יידיש. המחזה היה "דִי בַּלַדֶה פוּנֶם כַלֶה־שְׁלַיֶר" (בלדת הינומת הכלה) – קומדיה מוסיקלית מאת פרץ הירשביין, המספרת על הווי בכפר יהודי: לכפר מגיע עירוני צעיר, משכיל עדין נפש, כדי ללמד תורה לילדי הכפר. שתי משפחות, שלהן בנות שהגיעו לפרקן, מתחרות על הבחור המרשים את הכל ככליל שלמות. הבנות עצמן מתאהבות בו, כמובן, והשאלה הגורלית היא מי מהן תזכה בו.

המחזה כלל גם ריקודים ושירי עם יהודים מסורתיים נודעים, ואף שלא כל השחקנים דיברו יידיש כהלכה ולפעמים היה קשה להבין את המלים, נהניתי מהמשחק ומהשירה ובמיוחד מהיידיש המיוחדת של יהודי הכפר.

בהפסקה התנפלו עלי הצעירים ותבעו הסברים לתוכן המחזה. ניכר בהם, שגם בלי להבין את השפה נהנו מהשירים ומהריקודים ומתיאור ההווי האופייני של הכפריים היהודים. בתוך כך הרהרתי, שאילו היו

מושיבים נוער זה לראות אותו מחזה בישראל, היו חומקים חיש מהר מן האולם, והאמת ניתנת להיאמר, כי גם אני לא הייתי מעלה בדעתי לראות מחזה שכזה אילו הוצג בארץ. אבל כאן, בוורשה, במסע לאחור אל החיים היהודיים שהיו ואינם, משמש לנו כל חלקיק של הווי יהודי להשלמת הפסיפס העשיר של החיים היהודיים בפולין ומשום כך גם הפרודיה החביבה על חיי היהודים הכפריים מדברת פתאום אל לבנו, מרגשת ומאלפת.

□

בלילה, במיטתי, ניסיתי לשחזר את היום גדוש האירועים. ורשה היתה היעד החשוב ביותר, שרציתי לחזור ולפקוד עוד פעם בחיי – וכגודל הציפיה כן גם האכזבה. רק היום, חרף כל מה שידעתי, התחוור לי שאכן רחובות הגטו אינם קיימים עוד, חד וחלק - כמו לא היו מעולם. לשווא ציפיתי והתפללתי למצוא משהו, סימן כלשהו מאותה תקופה, לחוש מחדש את רגעי הפרידה האחרונים ממשפחתי על סף בריחתי מהגטו. הכל נעלם כאילו אין בין תמונות זכרוני להזיות־חלום ולא כלום.

בית־הקברות היהודי של ורשה, שביקרתי היום בראשונה בחיי, הרשים אותי עמוקות עד שמראה המצבות אינו מרפה ממני. אך מדוע הרגשתי שם בנוח כל כך? הרי בין מתים התהלכתי! אכן, המתים אינם, אבל נצחיותם, כחוליה בשרשרת הדורות, מובהקת כל כך במקום מנוחתם.

עכשיו יכולתי להבין מדוע עשתה אמי מאמצים כה גדולים למצוא את גוויית אבי ולהביאה לקבר ישראל.

העֲייפות גברה עלי והכל התנחשל במוחי - גושי הבניינים החדשים שקמו בשטח הגטו, צלב הקרס הלבן על אנדרטת מרדכי אנילביץ, בית־הקברות היהודי ויער המצבות, גניה היפהפיים של ורשה, הארמונות והפסלים, הברבורים השטים באגם, האיכרים היהודים בהצגה, תמונת החתונה, השירה והריקודים של השחקנים הפולנים כמו עשו יד אחת לטמטמני ולהרדימני.

היום התשיעי - 19 במרס, 1991

כהרגלי מדי בוקר במסע לפולין, יצאתי את המלון לראות את העיר בהשכמתה. רוח קרה קידמה את פני. עננים כבדים כיסו את השמים. נדמה, שמדי רגע עומד לרדת מבול.

גם בתוכי שלטו צינה ואפרוריות ומועקה כבדה. בשלושת הימים האחרונים ביקרנו במקומות שונים - בקרקוב היפה והעשירה בעבר היהודי, בזקופנה עיר הקייט המפורסמת, במכרה המלח העתיק של ויליצ׳קה על פסליו הנהדרים במעמקי האדמה, בכנסיית ״הבתולה השחורה״ בצ׳נסטוחובה, בלודז׳ עיר מגורי עד פרוץ המלחמה ולבסוף בוורשה עיר הולדתי, שמן הגטו שלה נמלטתי. במהלך שלושת הימים הללו חייתי את עברי מחדש ובתוך כך ידעתי רגעי כאב, אבל גם רגעי הנאה ממראות נוף ואתרים היסטוריים. שלושת הימים, שבהם לא ביקרנו במחנות השמדה, הרחיקוני מחוויות הזוועה והפיגו מעט את המועקות. אולם היום נבקר במחנה ההשמדה טרבלינקה - והמתח הנפשי שב ושלט בי.

בימי סוביבור הראשונים חשבנו, כי זה המקום היחיד שבו הגרמנים משמידים יהודים. כעבור זמן־מה נודע לנו דבר קיומם של מחנות ההשמדה של בלז׳ץ וטרבלינקה, אבל עד גמר המלחמה לא ידעתי פרטים כלשהם על טרבלינקה. רק לימים נודע לי, שמחנות טרבלינקה וסוביבור נבנו באותה מתכונת, לפי אותו דגם, כדי לשרת אך ורק את מכונת ההשמדה.

מחנה טרבלינקה תוכנן ונוהל בידי איש האֶס-אֶס פרנץ שטנגל, שהיה גם מפקד מחנה סוביבור. גם בטרבלינקה היתה התקוממות ומספר

אסירים הצליחו להימלט ולהישאר בחיים.
ועוד נודע לי לימים, שרוב יהודי גטו ורשה הושמדו בטרבלינקה.

□

רבים מניצולי השואה יודעים בבירור מה קרה לבני משפחותיהם - לאיזה מחנה שולחו ואיך ומתי מתו או הומתו. ברוב המקרים הללו שולחו כל בני המשפחה לאותו מחנה השמדה ושם הופרדו זה מזה ב"סלקציות", לפעמים אחר שהספיקו לחיות יחד תקופת־מה במחנה. אני קינאתי במי שהיו עם קרוביהם עד לפני מותם. בהתרגשות מהולה בקנאה שמעתי סיפורים על הרגעים האחרונים, על המלים אחרונות של אמא או אבא, על הוראות שנתנו הורים לילדיהם - איך לנהוג במאמץ להינצל ממוות - רגעים ספורים לפני שהם עצמם הלכו לתאי הגזים. אני נותקתי מבני משפחתי בטרם החלה ההשמדה ההמונית. פרט לאבי, שנהרג מייד לאחר פרוץ המלחמה ונקבר בעיירה פרושקוב, לא ידוע לי דבר על תקופת חייהם האחרונה של בני משפחתי.

אני הייתי ראשון בבני משפחתי שנשלח למחנה השמדה ובהיותי בסוביבור לא ידעתי דבר על גורל משפחתי. נהגתי לחקור אנשים שהובאו לסוביבור אחרי, שמא שמעו משהו על יקירי, אך לשווא. רק פעם אחת נודע לי מפי בחור שהגיע לסוביבור במשלוח האחרון מהעיירה טורובין, כי אחי מוטל, שאותו הכיר, ברח ליערות אל הפרטיזנים. הוא גם סיפר לי, שבני משפחתי בטורובין ישבו עלי "שבעה". אבל הוא לא ידע דבר על קורות משפחתי שבוורשה.

עכשיו אנו נוסעים לטרבלינקה. בתוך זמן קצר אהיה במקום שבו, ככל הנראה, נספו אמי ואחי יחד עם רוב תושבי גטו ורשה.

□

דממה שולטת באוטובוס. פני כולם - רציניות, קודרות. המתח גובר והולך. החולצות השחורות, שאנו נוהגים ללבוש במחנות ההשמדה, משרות הרגשה של נסיעה ללוויה. אני נזכר איך, בילדותי, נכנסה לחצר ביתנו עגלה עמוסת ארון מתים שחור, רתומה לשני סוסים גדולים,

מכוסים יריעת בד שחור שהשתפלה עד האדמה. זכרתי את זעקות המתאבלים שהגיעו לאוזני מן החצר כאשר השקפתי עליהם בעד החלון, רועד מהתרגשות.

אנו עוברים עיירות וכפרים, שדות ואגמים ויערות, אבל הנופים היפים אינם נקלטים בתודעתי. אני רואה רק תמונות חורבן והרס. יש לי הרגשה, שאנו נוסעים לקראת אבדון. עצמתי עיני וראיתי את עצמי בקרון הרכבת המסיעה אותנו לסוביבור. חשתי את הדוחק הבלתי־נסבל, את ריח הזיעה של האנשים הדחוסים סביבי. אני נלחץ בכוח, שלא מרצוני, אל בת דודתי מירלה, שאני אוהב, ואני מלא בושה כעובר עבירה אף שפניה מבינות וסלחניות.

האוטובוס האט מהלכו. נכנסנו לצומת גדול של מסילות ברזל לעשרות. לבי אומר לי, שכולן מובילות לטרבלינקה. פתאום נתגלה לעינינו כפר. ליד אחד מבתיו שלט מאיר עיניים: "טרבלינקה".

הכפר נראה ככל כפר אחר. איכרים עסקו בעבודות משק. תרנגולות שוטטו ליד הבתים. שלווה שלטה בכל, אבל לי היתה הרגשה שהכפר הוא חלק ממחנה ההשמדה.

מייד לאחר שחצינו את הכפר שוב נראו פסי רכבת ועליהם שורות שורות של קרונות משא ריקים. רותי הסבירה, שלפעמים הגיעו למחנה משלוחים רבים, מעבר לכושר הקיבול שלו, ואז היו הקרונות המלאים אדם עומדים חתומים בהמתנה לתורם להיכנס פנימה. הקרונות העומדים עכשיו על המסילה נשארו על עומדם מאז.

בתוך דקות ספורות עצרנו בשער מחנה ההשמדה.

□

את מחנה טרבלינקה, כאת מחנה סוביבור, הרסו הגרמנים אחרי המרד שהתחולל שם ב־1943. הם פוצצו את תאי הגזים והמשרפות, עקרו את פסי הרכבת בתוך המחנה והשמידו כל דבר שיכול להעיד על מעלליהם שם. אבל בהבדל מסוביבור, בטרבלינקה הקימה ממשלת פולין אתר הנצחה: השטח גודר בלוחות בטון גדולים, שעליהם נרשמו תולדות המחנה. ליד השער עומדת חנות מזכרות קטנה, שם אפשר לקנות

תמונות ושקופיות, חוברות וספרונים בשפות שונות על אודות האתר.

כשנכנסנו לתוך שטח המחנה אפפה אותי הרגשה מוזרה. לכאורה שום דבר מיוחד - שטח מישורי מוקף יער ועל פניו שורה ארוכה של קורות בטון וסלעים שוני גודל וצורה מזדקרים כצומחים מתוך האדמה. למרות שלא נותר פה דבר ממחנה ההשמדה, אפפה אותי אימה. הרגשתי שאני דורך על אדמת גיהינום. קור עז, שכמוהו לא ידעתי בכל ימי שהותי בפולין, חדר לכל עצמותי ורוח חזקה שרקה בלי הרף מעל ראשינו.

רותי החלה להסביר איפה עמדו מגורי הגרמנים והאוקראינים, איפה עמדו צריפי האסירים. היא הצביעה על מלבני בטון, מקום שם הסתיימו פסי הרכבת לאורך רציף חניה לעשרים קרונות, שהוכנסו פנימה בבת־אחת, וכאשר הסבירה איפה הורידו את האנשים, איפה הפשיטום ואיפה התמשכה הדרך לתאי הגזים - שמעתיה מדברת על סוביבור ולפתע דימיתי שאני נמצא שם ורואה לפני את רציף הרכבת, את האנשים ההולכים לחצר ההפשטה ומשם, בין שתי גדרות התיל - לתאי הגזים.

□

הסברי רותי החזירוני באחת לסוביבור. תמונות של משלוחים צועדים לתאי הגזים הופיעו לעיני זו אחר זו. פרטים שפרחו מזכרוני במשך השנים צצו והתלכדו פתאום בבירור, כאילו חוויתים אך אתמול. אני רואה את עצמי במחנה, מוכה בכל גופי. אני רואה את הגרמני פאול מצווה על כלבו: "מֶנְץ', פַּס דֶם הוּנְט!" (בן־אדם, תפוס את הכלב) - והכלב רץ לעברי, קופץ אלי, מפילני ארצה ונועץ שיניו בירכי עד לעצם. אני מרגיש עכשיו אותה חולשה שהרגשתי אז וחש על סף עלפון. אני רואה את עצמי יושב על חבילת בגדים בסככת המיון, ספל מונח על ראשי, מולי עומד אוברשרפירר שְטוֹיְבֶּל המכוון רובה ישר אל ראשי. הפסקתי לנשום ולבי הפסיק לפעום - ואז באה היריה. שטויבל חייך אלי וניגש לבדוק את הפגיעה בספל ואני קמתי לתחיה.

בכוחות עליונים אני דוחה מעלי את המחשבות, מרכז מבטי בנוער שלנו, בדגל הכחול־לבן, מתאזר ומתאושש.

□

אנו צועדים לאורך משטחי הבטון, שם היו בשעתם פסי הרכבת והסוללה שאליה הורידו את האנשים מהקרונות, ומרגיש כאילו זה עתה ירדתי מקרון המשלוח שהביאני לסוביבור. כדבר הזה לא קרה לי עד עכשיו - לא במיידנק ולא באושוויץ, אפילו לא בסוביבור. בביקור בסוביבור הייתי המום, תמונות מכל תקופת היותי שם הופיעו לפני בבהירות אבל בערבוביה, ללא רצף וללא סדר, זו דוחקת את זו. היום, מרגע צאתנו מוורשה, הרגשתי מועקה בלבי כאילו ידעתי שאני הולך לקראת משהו נורא.

ככל שקרבנו לטרבלינקה גברה בי תחושה שאני נמצא בתוך משלוח. מרגע שראיתי את השלט "טרבלינקה" בכפר ואת הקרונות הריקים על המסילה, ראיתי את עצמי בתוך קרון המשלוח למחנה ההשמדה. ועכשיו, שאנו הולכים לאורך מה שפעם היתה ה"רמפה", הסוללה, אני חוזר על הדרך שעשיתי לפני חמישים שנה - עד כדי כך תאם ההסבר של רותי את ההווי הסוביבורי.

כוח אדיר מושך אותי אחורה, לעבר, אל ימי במחנה ההשמדה, ואני חש מחנק וחרד לבל אאבד שליטה עצמית. "כבר עברת עד עכשיו רגעים קשים כה רבים - אני אומר לעצמי - ועכשיו, בסוף המסע המזוכיסטי שנטלת על עצמך, תישבר?"

אני מביט סביבי. לפני שדה רחב־ידיים ומסביב יער צעיר, ובתוך השדה צומחים המוני סלעים, שונים כל אחד זה מזה. כל אחד מהם - מצבות, זכר לחורבן, יד לקהילה שהיתה ואיננה. הרוח העזה, המקפיאה, שורקת מעל ראשינו בלי הפסק. ולמרות שאין לראות דבר שיספר ויעיד מה קרה כאן אז, המקום מעביר צמרמורת. התחושה שדברים נוראים התרחשו פה אינה מרפה. אני מחפש עידוד אצל הצעירים ורואה את פניהם העצובות והמרוכזות בהסבריה של רותי, ונדמה לי שאני גורר אותם אתי לתוך תהום.

רותי מסבירה עוד ועוד. אנו מגיעים לבור מלבני, כחמישה מטרים רוחבו וכשלושים מטר אורכו, הממולא באבנים קטנות. פה היו שורפים

את הגוויות - והיו פה עוד שלושה כאלה. בטרבלינקה, כבסוביבור, לא היו משרפות. את הגוויות שרפו בערימות - שורת עצים ושורת גוויות לסירוגין זו על גבי זו. אך בסוביבור מעולם לא הייתי במחנה שלוש, שם היו תאי הגזים ומוקדי השריפה.

□

אנו נערכים ליד בור השריפה לטכס אזכרה, נעמדים בחצי גורן סביבו, מדליקים נרות זכרון ומניחים אותם בתוך הבור. נערות ונערים קוראים קטעים מספרות השואה והמלים מתערבבות בשריקת משבי הרוח.

אני מביט בפני הצעירים ונדמה לי שמעולם לא ראיתים קודרות כל כך. אולי, אחרי שצברו דעת על מהותה של יהדות פולין, ראו איך הם חיו, קלטו מעט מהתרבות היהודית בפולין, למדו את תהליך הדיכוי של הגרמנים, ראו במו עיניהם את מכשירי ההשמדה, נכנסו לתאי הגזים, נגעו בידיהם בתנורי השריפה וראו את האפר שמתחת לתנורים – פה בטברבלינקה, אף שלא נשאר דבר מוחשי שיעיד על ההשמדה, הם מבינים שבעתיים את גודל הטרגדיה של עמנו.

אני מביט בחיה, איקה ורותי, שאינן מסוגלות לעצור בעד פרץ הדמעות. שלושתן איבדו בני משפחה פה, בטרבלינקה. הגברים יענקלה ויַקִי עומדים מאובנים, ראשיהם מורכנים. ורק אז אני תופש, שאני עומד ליד בור השריפה שבו, כנראה, נשרפו בני משפחתי לאפר - אמי ואחי יענקלה ואחותי דבורה, סבי וסבתי וכל הדודים והדודות וילדיהם...

"דב, תגיד 'קדיש'", אני שומע את רותי אומרת, ואני מגייס את כל כוחות הנפש ואומר "יתגדל ויתקדש שמיה רבא..."

מקץ חמישים שנה אני אומר "קדיש" אחרי אמי, אחי ואחותי ויתר בני משפחתי. קולי נשבר ונחנק בכל מלה, אבל אני מתגבר ומסיים את התפילה.

□

אחרי הטקס התפזרנו ביער סלעי המצבות - על כל סלע כתובת

המספרת על קהילה יהודית מסוימת, קטנה כגדולה, שבניה נשמדו בטרבלינקה. רותי יודעת איפה עומדת מצבת העיר שלה וניגשת לשם, מדליקה נר ובוכה ביחידות. איקה מחפשת את סלע הזכרון של עיר הוריה. אני מצאתי את הסלע שבו נחקק השם "ורשה". הדלקתי נר והנחתיו לרגלי הסלע, אך הרוח כיבתה את הלהבה. רכנתי ובניתי תלולית מגן סביב הנר ואחר מאמצים רבים עלה בידי לגונן על הלהבה מפני הרוח. ואז, בעמדי שם על ברכי, פרצתי בבכי ללא מעצורים עד שהרגשתי את ידה של חיה מונחת על כתפי. היא עזרה לי לקום ושנינו עמדנו שם חבוקים ובוכים. חיה, שהוריה עלו ארצה לפני מלחמת־העולם השניה, השאירה משפחה גדולה בוורשה. כולם נספו. ככל הנראה בטרבלינקה.

רותי ואיקה, עיניהן אדומות מבכי, חזרו כל אחת ממצבת עירה ושוב התקבצנו כולנו ומלוכדים, בדגלים מורמים, מתנופפים ברוח, יצאנו את האתר בראש מורם. ואני זכרתי את היהודים שהלכו בסוביבור לתאי הגזים וצעקו: "שמע ישראל אדוני אלוהינו אדוני אחד! ספרו לעולם מה הם עושים לנו! ניקמו את נקמתנו!"

היכולה להיות נקמה משמעית מזו, שקבוצת נוער יהודי מישראל העצמאית מבקרת פה? הגרמנים אמרו להשמיד את העם היהודי. הם היכו בנו מכה נוראה, אבל לא השיגו את מטרתם. שרידי העם היהודי לחמו בקרבות עקובים מדם והקימו מדינה נהדרת, הפכו מדבר לגן פורח והקימו יד ושם לקורבנות השואה. לנו, אודים מוצלים מאש, יש ויש במה להתגאות. הגרמנים, ככל שחזרו והתאחדו למדינה אחת, ככל שהם מעצמה כלכלית וצבאית, יחיו דורות רדופי חרפה בל־תימחה בצל אבותיהם המושחתים, שהפכו בשנות מלחמת־עולם השניה לעם של חבר רוצחים.

□

בדרכנו חזרה לוורשה התפוגגה והלכה האוירה הכבדה ששרתה עלינו. סעדנו לבנו בכריכים, ושוב התחייכו הפנים.

מאחר שהגענו לוורשה בשעה מוקדמת, עצרנו במרכז העיר וניצלנו

את הזמן הפנוי לקניות. ברחבה המשתרעת לפני חנות כל־בו גדולה ובית מלון מפואר, ולאורך הרחוב כולו, עמדו אנשים והציעו בתוקפנות יתרה מיגוון סחורות – מוויסקי אנגלי וסיגריות אמריקניות עד תכשיטים ושטיחים. נגררתי עם ההמון ללא מטרה. נכנסתי לכל־בו. המקום יפה ומסודר, אבל הדוחק הרתיע. רק החובה המסורתית להביא מתנות לבנותי ולנכדי גברה על רתיעתי והשאירה אותי בפנים עד מילוי המשימה.

ממרכז העיר צעדתי למלוננו ברגל. רציתי לחוש מקרוב, באורח בלתי־אמצעי, את עיר הולדתי, אבל פתאום תפשתי שאני מביט סביבי ולא רואה דבר. האמת הפשוטה היתה, שלא הייתי מסוגל להתעניין במקום הזה במאומה. תקוף הרגשת זרות מכאיבה עצרתי מונית לחזרה למלון. הנהג, טיפוס לבבי בשנות השישים, הבחין כי שאני תייר ומשגילה כי אני מדבר פולנית, אמר לי שהוא צופה שחורות לפולין: ״ראה, כשהגרמנים שלטו בפולין היה רע. אחרי הנצחון על הגרמנים קם משטר קומוניסטי. הרוסים שלטו והיה רע. עכשיו, משחוסל השלטון הקומוניסטי וכולם קיוו שיהיה טוב, המצב הולך ורע מיום ליום. שמע מה שאני אומר לך: קללה רובצת על העם הזה!״

״אתה פסימיסט - עניתי לו - פולין השתחררה מהשליטה הרוסית לא מזמן. אתם זקוקים לסבלנות ועוד תתאוששו. הנה, בישראל אחרי מלחמת השחרור שלנו, כהשהמדינה שלנו קמה, לא היה לנו, דבר - לא תעשיה ולא בתים לקלוט את העולים שבאו. לא היה לנו כלום. במשך הזמן בנינו משק מודרני וגם עכשיו אנו ממשיכים לקלוט עולים. יש לנו קשיים, אבל אני בטוח שנתגבר עליהם״.

האיש הרהר רגע ואמר: ״אני לא מאמין שיהיה פה טוב פעם. פולין זה לא ישראל״.

נפרדנו בלבביות כהיפרד מכרים משכבר.

□

רותי והמורות חיה ואיקה החליטו להפתיע הקבוצה בסעודת ערב חגיגית באחת המסעדות המשובחות, שיש בה תזמורת ומופע של להקה

עממית. לכבוד האירוע נצטווינו להופיע במיטב הלבוש. במסעדה, הבנויה בסגנון כפרי, לאור נרות ולצלילי תזמורת עממית קטנה, אפפה אותנו אוירה נעימה. החבורה הפשירה במהירות ובתוך זמן קצר מילאו קולות שירה וצחוק את האולם.

אך הבוקר, בטרבלינקה, חדורי אבל וכאב, היה אפשר לדמות כי שוב לא נוכל יותר לחייך. עכשיו, כמו קמנו לתחיה, פרצו תאוות החיים וחדוות הנעורים כמעין המתגבר. כולנו עברנו תשעה ימים קשים ועמדנו במבחנם ללא תלונות וללא "חריקות". הפכנו לקבוצה מלוכדת, שנעים לחיות בה. נדמה לי כי אילו עמדו לפנינו משימות קשות נוספות, היינו יכולים להן בכבוד. לא פעם ריחמתי על הצעירים, החייבים להתמודד פעם אחר פעם עם נושא כה מעיק בתדירות כה רבה. הרי הם לא חושלו כמוני בתוך הגיהינום, אבל הם הוכיחו את עצמם למופת ועכשיו, שראיתים עולצים ושופעי חיות, נתמלאתי גם אני שמחה.

אחרי הארוחה הופיעה על הבמה להקת פולקלור בתלבושת פולנית עממית. חבריה רקדו ושרו שירי עם, שחלק מהם זכרתי מילדותי. בתום המופע הזמינו נערות הלהקה את בחורינו לרקוד עימן. אחת מהן פנתה אלי - כנראה ביוזמת הצעירים שלנו - ואני, רוחי טובה עלי, נעניתי לה ברצון. רקדנו ריקוד פולני עממי והכל עמדו סביבנו, צחקו וצילמו ולבסוף הצטרפו גם הם לריקוד.

באחד מסבבי הריקודים הזמנתי את רותי לרקוד עמי. תוך כדי ריקוד הביטה בי בחיוך ושאלה: "נו, איך אתה מרגיש?" אך זו לא היתה שאלה. זו היתה קביעת עובדה, כאילו ביקשה לומר לי: "אתה רואה, דב, הכל עבר בשלום. אתה עשית את זה!"

אכן, היא היטיבה לדעת את לבטי לגבי עצם צאתי למסע ואת פחדי שמא לא אעמוד באתגר שקיבלתי על עצמי, אולם האמינה בי לאורך כל הדרך ואף על פי כן דאגה לבל אפגע באורח כלשהו. עכשיו, במוצאי היום התשיעי של המסע, אחר שהכל עבר בשלום והצלחת המבצע מובהקת ומעבר לכל הציפיות, לרבות הצדקתי־אני את הבחירה בי כעד מלווה ומסביר, יכלה להרשות לעצמה להיות מרוצה.

סביב השולחן שררו רוח טובה ואוירת עליצות. הנהג שלנו, פן

טדיאוש, סיפר בדיחה יהודית ישנה: כומר ורבי נוסעים בקרון רכבת. הכומר מוציא כריך עם בשר חזיר ומציע לרב להתכבד. הרב מסרב ואומר: "הלא אתה יודע שליהודי אסור לאכול חזיר!"

"חבל - אומר הכומר - זה כל כך טעים!"

כשהם מגיעים למחוז חפצם מושיט הרב את ידו לכומר, נפרד ממנו לשלום ומוסיף דרישת שלום לאשתו. הכומר, מופתע, אומר לרב:

"הלא אתה יודע, שלכומר אסור לשאת אשה!"

ואז מחזיר לו הרב: "חבל, זה כל כך טעים!"

הופתעתי לשמוע בדיחה זו מפי פולני.

עתה הגיע תור הצעירים להפתיע. כשהפסיקה התזמורת מנגינתה קרבו כולם אל שולחננו, שולחן המבוגרים, ואחד מהם, מישה, שלף גליון נייר מכיסו וקרא בקול:

דב,
אתה היית הגשר הישיר, האישי שלנו לשואה.
כל העובדות הגדולות הפכו מוחשיות באמצעות סיפורך.
עזר לנו מאוד לנסות להבין מה קרה, כשרואים בית שהיה שלך, ורחוב שבו נהגת להסתובב.
גילינו, שאתה איש חזק מאוד בעת קשה. אך חם, לבבי
ושמח ברגעים שלאחר ההתעסקות הישירה עם הנושא.
אנו שמחים, שנפל בחלקנו אדם כמוך שיעבור עמנו
את המסע, שכל כך חשוב ומרגש.
בהערכה ותודה רבה -
קבוצת "דקל שיבולים"

כל חברי הקבוצה שעמדו מולי פרצו במחיאות כפיים מהדהדות ואני, נרגש עד עומק לבי, לחצתי את ידו של מישה ורציתי לחבק את כולם.

אחר־כך קראו הצעירים בזה אחר זה דברי תודה לרותי, חיה, איקה, יענקלה ויַקי ולא פסחו גם על אנדז'י ועל פן טדיאוש.

בצאתנו את המסעדה טרם תם היום הארוך. הכל היו נכונים ללכת לישון, אבל בהגיענו למלון הודיעה חיה כי בתוך חמש דקות ניפגש

לשיחה מסכמת.

נפגשנו באחד החדרים. הצעירים קרנו סיפוק מהערב המוצלח. פרדריקו נטל גיטרה והתחיל לפרוט עליה, ניר הצטרף אליו ושניהם שרו שיר היתולי שחיברו על המסע, שעורר פרצי צחוק רבים. השניים נתבקשו לחזור על שירם שוב ושוב עד שאיקה היסתה את כולנו ואמרה כי הגיעה השעה לסכם את מסענו. היא ביקשה מכל אחד להביע את הרהוריו והתרשמותו.

בבת־אחת הושם קץ לעליצות. פני הצעירים הרצינו וניכר בהם שהם מנסים לשחזר את כל ימי המסע. השקט העמיק והתמשך. מאמציה של איקה לדובב את הנוכחים היו תחילה ללא הועיל.

חיה רשמה:

שיחת סיכום: ורשה, 14.3.91

איקה: הרבה חשבתי איך נסכם בסוף את כל ימי המסע. חששתי, שהאיזון יופר ומשמעות המסע תהיה שונה מזו שקיוויתי לה. מיבנה הסיור היה טוב, מחושב ומאוזן. היום, בטרבלינקה, היה השיא שהראה כמה מחושב היטב היה המסלול וזה הרבה מאוד הודות לרותי. אין לי מלת ביקורת אחת. טרבלינקה סימלה את כל מה שלמדנו ושוחחנו. שני שיאים מרגשים עברתי היום – טרבלינקה והמחווה של הקבוצה לצוות. זה היה יוצא מן הכלל.

יענקלה: לפני היציאה, ב"שולחן הנהגים" הידוע שבחדר האוכל של הקיבוץ, הזהירו אותי חברים ואמרו שבהחלטתי לצאת איתכם לפולין אני מכניס את ראשי למיטה חולה. עכשיו אני יכול לומר, שהופתעתי מאוד לטובה מהשהיה במחיצתכם. אני גם נרגש מאוד מהמסע עצמו. כבר השתתפתי בעבר בטיולים מאורגנים, אך באוצר־ידיעות ובמסירות של מדריכה כרותי לא נתקלתי. תודה לכם, שעזרתם לי והזמנתם אותי לצאת איתכם. את שמותיכם למדתי פעם ראשונה מהדרכונים שסידרתי. עכשיו, מאחורי כל שם עומד אדם בשר־ודם, נער או נערה, שנעם לי לעשות עמם את המסע.

יקי: בשיחות היה לי קשה מאוד להתבטא. כשנתיים חייתי בפולין אחרי המלחמה, בעיר חצי הרוסה. רבים מבני משפחתי נספו בשואה. הרגשות שלי היו חזקים מאוד במשך כל המסע. כל בוקר וערב עשיתי "ספירת מלאי". חששתי להיסחף לדיכאון. הרגשתי צורך עמוק לכתוב או לצייר, כי זו דרך הביטוי שלי. מבחינת קבוצת המסע שלנו ראיתי אנשים יפים. אני שמח שזכיתי להיות אתכם. החלפתי חוויות עם כל אחד מכם ועם הצוות ועדיין עלי לארגן לעצמי את המחשבות בראש. בשלב זה, בכל אופן, ואינני פוחד לומר זאת, רצוני לומר שלמרות שאתה יודע להיות "מאצ'ו," אתה צריך לדעת גם להזיל דמעה. לא אשכח את הקור הנורא של טרבלינקה, את הבזקי הסיפורים של דב, שהתגלה לי כאיש ענק ויפה. לא יכולתי לצפות ליותר מכך. בשבילי זה היה מסע אדיר.

דודו: אני מאוד נרגש. אני לא יודע מאין להתחיל. הערב סיכמנו את הנסיעה. ציפיתי מהערב למעט מאוד. האוכל היה כמו בכל פולין, אך האוירה היתה טובה והרבה רגעים יפים. אנשים נכנסו לאוירה והכל היה מיוחד וביחד. זה היה יופי.

דליה: לגבי היום היה השיא. עד היום הדברים לא נגעו בי, מלבד מיידנק והסיפורים האישיים של דב. המספרים לא נקלטו אצלי. אבל היום, בטרבלינקה, פתאום הכל הפך אצלי למוחשי. קשה לי להסביר את זה. והערב היה ממש כיף ביחד.

איילת: אני יצאתי למסע עם ציפיות נמוכות ומעט חשק. גיליתי שהמון דברים היו מעבר לציפיות שלי.

מאיה: לפני המסע עבדתי קשה וחששתי שלא אפיק ממנו את התועלת הצפויה. אבל כל יום פה היה פשוט מדהים. כל המאמץ היה מוצדק ואפילו יותר ממוצדק. דווקא בטרבלינקה, שאין שם כלום, פתאום התברר לי מה קרה. הרגשתי שאני ממש רועדת.

מיכל ב': היום היה יום מזעזע. פתאום הרגשתי געגועים נוראים לארץ.

מישה: אחרי שעשינו את כל הסיור, הגענו לטרבלינקה מוכנים לקלוט בדמיוננו את הכל. הקבוצה בשבילי היא דבר חשוב. הרגשתי

שהקבוצה היא בית ואפשר להרגיש בנוח עם כל אחד ממנה. הטכס בטרבלינקה היה מרגש וקשה, והקבוצה עשתה לי טוב. אף פעם לא ראיתי את הקבוצה שמחה כמו שהערב. יש לי הרגשה של פרידה והתחלת פרק חדש.

רינת: דליה מור ואני שוחחנו בינינו ושאלנו זו את זו מתי נתחיל להתרגש – במטוס, כשנראה חיילים פולנים? ציפינו לראות חו״ל ולהתרגש, אבל אין פה בתים משולשים. מסתבר, שההתרגשות לא נובעת מהמראה אלא מהתחושות. הלכנו פה לא כמו עכברים. הנפנו דגלים, כעסנו על חילול המצבות. הערכנו את ישראל, דבר שאנחנו לא כל כך יודעים להרגיש בארץ. פה אנחנו פתאום כל כך מתגעגעים ורואים כמה חיינו טובים. היה חשוב לנסות להבין את התחושות שהמקום גורם לנו. ההכנה היתה טובה ודב עזר לי מאוד בסיפורים הקטנים ובהמחשות. הוא באמת הצליח לקרב אותנו לנושא הנורא הזה. עברנו חוויות קשות. יש לי הרבה להגיד וקשה לי לארגן את מחשבותי. כל המסע היו מלא ניצוצות והיום זה היה בגדול. כל יום נסגרו בינינו מעגלים, והערב הרגשנו את האחווה במלואה. בעוד עשרים־שלושים שנה לא יהיה מי שיספר, וזה שהיינו פה יגרום לנו להיות אלה שיהיו מחויבים לספר זאת הלאה.

עדי: קשה לי לסכם. הרבה דברים עולים לי לראש. היה קר בטרבלינקה, קר נורא, אבל חשבתי על אלו שהושמדו שם. שבע־עשרה אלף אבנים. קשה לי להסביר את ההרגשה שלי שם. דב עזר לי הרבה מאוד לקשור את היום והעבר. גם יהדות קרקוב הדהימה אותי. היה לי מוזר להימצא בבית־כנסת שיש בו כמה יהודים כמו אז.

דודו: הצוות היה מעולה. בכל אחד ניתן להיעזר. והיו הפתעות. אחת מהן היתה יענקלה. במוסד החינוכי שלנו הוא נראה לי מפחיד ועצבני. פה אפשר היה לדבר אתו בכיף וסיפר בדיחות. דב התגלה לי לא כניצול המסתגר בתוך עצמו, אלא פתוח ובעל חוש הומור. הוא עורר בי תחושה, שאפשר לסמוך על הדברים שהוא אומר. ראינו בן אדם שיודע לשמוח, על אף הכל, וזה היה ממש מפתיע אחרי

ששמענו את סיפורו ומה שעבר עליו. הוא ממש גדול! אנו חייבים המון לרותי. בנוסף לכל, סיפורה האישי היה מרגש מאוד. והמחנכות איקה וחיה נתנו לנו הרגשה טובה שהן סומכות עלינו. היה שילוב טוב בין תכנון קפדני וגמישות. נראה לי, שבצוות אחר המסע היה שונה לגמרי.

אפרת: רק עכשיו, בסוף המסע, אני מגלה את החלק האישי שיש לי בשואה. אני מתחילה לחשוב על סבתא שלי, שהיא אשה מאוד קשה ומופנמת. היום מאוד חסר לי, שאיני יודעת היכן גרה בימים ההם ואיפה נספתה משפחתה. המסע שינה לי המון בתפישת הארץ והמשפחה. הסיפורים של רותי, יענקלה ודב הוסיפו לי המון.

ינאי: לי אין קשר ישיר לשואה. משפחתי איננה מאירופה. לכן התעקשתי על הנסיעה. בהתחלה לא יכולתי שלא להאחז במשהו, וכאן מאוד עזרו לי הסיפורים האישיים של דב, יענקלה ורותי. לפני הנסיעה לא היה נראה לי, שפולין תהיה עבורי פסגת המסע, אך אמרתי לעצמי שעלי להתייחס לזה ברצינות. האיזון במסע היה קשה – מה מותר ומה לא? איך אנחנו אמורים להתנהג בביקור במקום כמו מיידנק? אך התברר שהדבר אפשרי. אולי, כשאעשה לעצמי סיכום כללי, יהיו לי פה ושם יסורי מצפון על הנאות שונות שהרשיתי לעצמי. היום אני יודע, שצריך לנסוע לפולין. המסע חשוב ואני רוצה להגיד לכולם תודה על האפשרות שניתנה לנו לצאת למסע.

דב: אני נבוך מאוד, אך גם נהנה למשמע הדברים. עשרת הימים האלה, שהספקנו בהם כל כך הרבה, עברו ביעף וקשה לי לסכם אותם עכשיו. מהרגע הראשון להגיענו הנה ניסיתי למצוא את העבר שלי, שהשארתי פה, את פולין היהודית, וכל פעם התאכזבתי מחדש, כי לא מצאתי כלום. בבית, בישראל, חולפים בי כל הזמן הבזקי זכרון, אך העבר כולו היטשטש. פה התחדדו זכרונותי מחדש כמו בזמן שכתבתי את ספרי "שריד מסוביבור". בביקור בסוביבור היו לי רגעים של תסכול נורא. לקראת המסע תיכננתי לעצמי איך אספר לכם על המחנה, ופתאום הכל שם היה אחרת עד כדי כך שלא הכרתי את המקום והתחלתי לגמגם. אני מודה ומתוודה, שלא שיערתי כי

המסע הזה יהיה כל כך חשוב. מי שלא חווה את כל זה פה, בפולין, לא יוכל להשיג את הדבר. אני נוסע הביתה בהרגשה טובה, למרות שאני מאוכזב על שלא עלה בידי לספר יותר. לאושרי, מתברר עכשיו שלא נכשלתי לגמרי. איש פה אינו מקלל אותי... מה אומר לכם? אני פשוט אוהב אתכם.

רינת: מי שירצה להשלים את התמונה יקרא את הספר "שריד מסוביבור".

דב: עכשיו, כשאתם מכירים את גיבור הספר, יהיה לכם קל יותר לקרוא את ספרי. חשבתי שאני אהיה פה הבקי בנושא השואה, אך עלי לומר כי הרחבתי מאוד את אוצר הידיעות שלי הודות לרותי, וזה היה חשוב לי מאוד.

אבידע: ישראל קיבלה בעיני משמעות חדשה. כשאתה שומע פה את "התקווה", פתאום יש משמעות למלים. בארץ היו לי הרבה ויכוחים עם צפריר על ישראל ועל תופעת "הירידה". אך להחזיק דגל פה, עם כולם, זו הרגשה מיוחדת.

מאיה: כצברית מעולם לא הבנתי מה זאת אומרת להיות נוכרי בארץ זרה. בישראל, כשחשבתי על היהודים הרוסים, שסוף כל סוף נותנים להם לצאת מרוסיה, שאלתי את עצמי למה שלא יסעו לארץ אחרת. היום אני מרגישה איזה משמעות יש למקום שהוא שלך, שבו אתה מוקף ישראלים. אנחנו נהגנו לזלזל בזה בשיחות שהיו בינינו בקיבוץ. היום נדמה לי, שאני כבר לא מזלזלת.

מישה: החברים בכל קבוצה שנסעה מהמוסד לפולין סיפרו כמה היו גאים ללכת פה עם דגל ישראל, אבל אני לא התייחסתי לדבריהם ברצינות. היום, בטרבלינקה, לא רציתי לתת את הדגל לאף אחד. זה עזר לי להרגיש שאני עדיין אני, למרות שאני פה.

דב: שלושה דברים חשובים קרו לי בחיי: בניתי משפחה אחרי שכל משפחתי הושמדה. אני חי במדינת ישראל - דבר כל כך נהדר ולא צפוי שאפילו לא יכולתי לקוות שיקרה - ומעולם לא עלה על דעתי לעזוב את הארץ שלנו. הדבר הגדול השלישי הוא שכתבתי את ספר זכרונותי "שריד מסוביבור". ואם מה שעברנו פה יחד ישפיע על

מישהו מכם בשעת משבר, ויגרום לו שלא לעזוב את הארץ, באתי על שכרי.

חן: אני מרגיש, שעברתי חוויה משמעותית מאוד. היו לי הרבה חששות. לפני שנה היינו משלחת טובה מאוד. חששתי מנפילה. חששתי לבוא פעם שניה. פחדתי שהמקום והדברים ידבו אלי אחרת. עכשיו אני יודע, שהשנה אני בוגר יותר.

מיכל: התכוננתי מאוד למסע, ובסוף לא רציתי לנסוע. היתה לי הרגשה שפולין לא תוסיף לי דבר. בכל מקום שביקרנו בו היו חסרים לי האנשים. המספרים לא נקלטו אצלי. בלודז׳ סיפר לי דב על פסל האריה ששומע מוסיקה ורוקד, ואז פתאום קלטתי שהיו כאן אנשים ואינם.

דודו: אני מאוד פקפקתי אם לבוא הנה פעם שניה. חשבתי שדי לי בכך שפעם אחת ראיתי וחוויתי. אבל רציתי להיות עם הקבוצה וגם להמשיך אחר־כך לרוסיה עם חלקה, ונוכחתי לדעת שלמדתי המון גם הפעם. מצד שני, יש לי הרגשה מוזרה, שכמה שמבינים יותר מבינים פחות. הממדים העצומים של השואה בלתי־נתפשים.

דב: אני הייתי בפנים – ועד היום אינני מסוגל להבין איך כל זה קרה.

רותי: כל אחד רוצה לעשות בחייו משהו מועיל, שבבוא היום יוכל לבוא ולהעיד שתרם משהו. שנים רבות חייתי בהרגשה טובה, שהנה אני אחות ועוזרת לבני אדם. הקמתי משפחה וזה נראה לי חשוב מאוד. פתאום, מיום שאני והחברות שלי התחלנו לסבול מגלי חום ושערות אפורות, גיליתי תכלית בחיי. אני עוסקת בהדרכת תיירים כחמש שנים. שנים רבות חלמתי לעסוק בזה. נראה לי, שמכל הדברים שעסקתי בהם בחיי, אזכה לגן־עדן בשל ההדרכה בפולין. אני יודעת לדקלם על כל כנסיה באירופה לא פחות טוב מאשר על השואה. שתים־עשרה פעמים בארבע שנים הייתי פה, בעיקר עם קבוצות נוער, ולא התרגלתי. כשאני פה איני ישנה כמעט. אני עוברת חוויה מרגשת עם כל קבוצה מחדש. מאתיים מבני משפחתי נספו בשואה. לא את כולם אני יודעת בשמותיהם. דב כתב ספר ויש לו עדות. אמי הבטיחה שתכתוב, אך נלקחה בחטף. בשעתה היא נסעה לפולין עם קבוצת תיירים וכשחזרה

בכתה שבועיים והודיעה לי ולאחיותי, שאנחנו כולנו ניסע אתה לשם. זו היתה חוויה אדירה. אין משהו בחיי שעבר עלי כמו המסע עם אמי ואחיותי לפולין. במסע הראשון לא הפסקתי לבכות לרגע. אף פעם לא ידעתי שאני כזו - יהודיה פולניה גאה. העובדה שמצאתי בי יכולת להקנות לכם את ידיעותי במישור חווייתי העניקה לי הרגשה נהדרת. להיות אתכם היתה לי חוויה אדירה. כל הקשר שלי אתכם לפני הנסיעה הסתכם בשיזוה טלפונית ובפגישה אחת - איזה אמון צמח מכך, איזו אחווה והבנה! אני פשוט מאוהבת בכם. היתה רעות אמיתית עם הצוות ואתכם, שהפכה את המסע למפעל אישי וקבוצתי גדול, ואני מאוד מודה לכם על כך.

איקה: אני יושבת כאן ולא מצליחה להיזכרר מתי, אי־פעם, ישבתי כל כך הרבה זמן עם החברה בשיחה. זה דבר, שכמחנכת תמיד איחלתי לעצמי. ממש "כיף". כל המסע עבר ללא בעיה. ידעתי שזה אפשרי, אך לא האמנתי שנצליח בכך. תודה לכם. אתם הייתם שחקנים ראשיים במבצע, מתחילתו עד סופו. אנחנו, המחנכות, היינו שחקני המשנה. שנים רבות ברחתי מנושא השואה. זה היה משהו מהבית, שלא רציתי לכאוב אותו. כאן יכולתי לפרוק כאב למרות שהתאפקתי. כשנחזור הביתה נרצה להעביר את הדברים להורים.

□

אחרי השיחה, למרות השעה המאוחרת והאירועים הרבים שעברנו במשך היום הארוך, לא הייתי מסוגל ללכת לישון. יענקלה שפת לשנינו קפה וכך ישבנו זה מול זה מהורהרים, כאילו חזרנו זה עתה מקרב קשה, אבל קרב שבו היתה ידנו על העליונה.

שנינו יצאנו לפולין בלב כבד. שנינו חששנו שלא נוכל להשתלב בחברה של צעירים, שנרגיש את עצמנו לא בנוח ואולי אף נהיה עליהם לטורח.

יענקלה, שהכיר את חברי הקבוצה אבל לא מקרוב, עשה עליהם בארץ רושם של "איש קשה", שאין טעם להתקרב אליו. בפולין, בתוך ימים ספורים, הוא התגלה להם כאדם אחראי, דואג לרווחת כולם ואדם

שנעים לשוחח אתו ולהיוועץ בו. סיפורו המרתק על ילדותו קירב את הצעירים אליו והוא, שהיה מנותק מהם בבית, שראה בהם ילדים מפונקים, מחוסרי דאגות, שובבים וחוצפנים, נוכח כיצד התנהגו פה כולם למופת, עמדו במבחני אחריות ורגישות כאילו בגרו בבת־אחת.

"אתה יודע דב - אמר לי יענקלה - גם אני התחלתי לאהוב אותם. אני לא הכרתי אותם..."

□

השינה נדדה מעפעפי. מחשבות על היום הארוך התרוצצו במוחי. הנסיעה לטרבלינקה, קרונות המשא הריקים העומדים שם על פסי הרכבת, בקידמת המחנה, ללא ניע זה עשרות שנים מאז הושם קץ לתעשיית המוות הגרמנית, יער סלעי הזיכרון, הקור העז ושריקת הרוח הבוקעת את דממת המוות של מחנה ההשמדה, הטקס ליד בור השריפה... משום־מה דימיתי, שרק אני זועזעתי כל כך במחנה ההשמדה הזה, אך בשיחת הסיכום התברר שלכולם היה הביקור בטרבלינקה חוויה קשה ביותר.

מדוע? תשובה ברורה טרם נמצאה לי.

□

...ואחר כך המסיבה. על השמחה שפרצה ונתנה פורקן לכל המתח שהצטבר, ולבסוף שיחת הסיכום הגלויה, רבת המשתתפים. כל אלה יצרו יחדיו שלמות אחת, שגם אני הייתי חלק ממנה.

פתאום הלמה בי המחשבה, שהמסע תם. מחר יסע חלק מהקבוצה לרוסיה, כמתוכנן מראש. החלק האחר, ואני בתוכם, ימריא ארצה ושם אפרד מהם ושוב לא אהיה אתם יותר. געגועים לכל הקבוצה, שבמשך תשעה ימים למדתי לאהוב את כל חבריה, ונדמה לי שגם הם למדו לאהוב אותי, כבר החלו לגאות בי תוך שידעתי בבירור: הגיעה עת לומר שלום. אחד דינו של המסע להישאר רק אפיזודה במסכת חיי.

יום העשירי - 20 במרס, 1991

יום אחרון בפולין, יום סגרירי אפור ככל קודמיו.

מלון "אירופייסקי" סואן כבר השכם בבוקר. הנוסעים לרוסיה מרכזים את ציודם באולם הקבלה. בחדר האוכל מקבלים אותי הצעירים בחיוכם, אך אלה אינם מסלקים את אוירת הפרידה, שכביכול ירדה על כולנו בהפתעה. נדמה לי, שהמסע הזה קשר את חברי הקבוצה יותר מכל שנות לימודיהם יחד - ועכשיו הפרידה קשה עליהם.

הצטרפתי אל יענקלה ללוות את הקבוצה היוצאת לרוסיה. נפרדתי מהצעירים, מחיה ומאיקה, בחמימות. הייתי כל כך עסוק בפרידה, שכלל לא עלה על דעתי שאני נמצא בתחנת הרכבת שלפני חמישים שנה, כאשר בהיותי נער בן ארבע־עשרה חמקתי לתוכה בלילה בברחי מן הגטו. עכשיו, אחרי הפרידה מהקבוצה, אני מביט סביבי ומחפש משהו שיזכיר לי אותו לילה. לשווא. התחנה הישנה נהרסה כולה ונבנתה מחדש.

□

לפני הצטיירה תמונה מאותם ימים: אני נכנס בלילה לתחנת הרכבת, ילד יהודי שברח מהגטו ומוצא את עצמי באולם גדוש בני־אדם, רובם אנשי צבא גרמנים במדים שונים. הרמקול משמיע בלי הרף הודעות בגרמנית ובפולנית על רכבות יוצאות ונכנסות. צמדי משטרה צבאית, מזויינים במקלעונים על החזה, פוסעים הלוך ושוב באיטיות, עוצרים אנשים ושואלים לתעודותיהם. אני מנמיך את כובעי מעל עיני, להסתיר פני, ומחפש פינה כדי שלא להתבלט. מה פשר התעוזה הזאת של נער יהודי להיכנס לגוב האריות? מה חשבה אמי אותו לילה, בשלחה אותי לדרך

מסוכנת, לחיים או למוות, כדי להצילני מרעב? איזה כוח נפשי נדרש לה כדי לקבל החלטה כה מסוכנת וגורלית? איזה יסורי מצפון היו לה, כשנודע לה שנלקחתי לסוביבור - אם עדיין היתה אז בחיים?

השאלות הללו חוזרות ומתעוררות אצלי מאז ועד היום ומציקות לי חרף הידיעה, שלעולם לא ייענו.

□

יענקלה ניגש אלי. "מה אתה עומד ומסתכל על התחנה המכוערת? אתה מכיר את המקום הזה?"

"לא", אמרתי. "זו לא אותה תחנה..."

נסענו למרכז העיר, שם שוטטתי ללא מטרה. מדי פעם פגשתי צעירים מחבורתנו, שעתה נראו ככבשים שאיבדו את העדר שלהן. לי לא היה יותר שום עניין בוורשה, כאילו יד פלאית ניתקה אותי מכל הקשור לעיר הזאת. נתקפתי רצון עז לחזור הביתה מייד, אבל הזמן זחל לאיטו.

אולם נמל התעופה של ורשה, מיושן וזנוח, שוב עשה עלי רושם קשה.* עכברוש בגודל חתלתול חצה את האולם בנחת. כמה נשים הקימו צעקה למראהו ושני קציני צבא הביטו במחזה באדישות. על המדרגות המוליכות לבית הקפה של הנמל ישב שיכור.

□

עוד בטרם ניתקו גלגלי המטוס מן הקרקע ניתקתי אני מפולין. אני יושב ליד רותי. בפעם ראשונה במשך כל המסע אני מבחין באותות עייפות על פניה. אנו מסתכלים זה על זו ומחייכים. ואז, פתאום, היא שואלת: "דב, האם תסכים להצטרף למסע עם קבוצה אחרת?"

הופתעתי, אך הישרתי אליה מבט ואמרתי: "לא!"

"אני מבינה אותך", אמרה.

הרגשתי שהיא מאוכזבת מתשובתי והוספתי: "ראי, המסע היה לי חוויה קשה מאוד. הייתי קורא לו מסע מזוכיסטי. ועם זאת, אני מרוצה

---

* מאז הוקם ופועל בוורשה נמל תעופה חדיש.

מאוד מהמבצע הזה. נדמה לי, שזה היה מבחינתי עוד נצחון בחיים, נצחון על עצמי, מפני שפחדתי שלא אוכל לעמוד במבחן הפגישה עם העבר, שלא אצליח למלא את משימתי ואאכזב אותך ואת חברי הקבוצה. אם כי אינני מרוצה מעצמי לגמרי, מותר לי, לפי התגובות שקיבלתי, להיות שבע רצון. עשרת הימים שעשינו יחד היו כאילו חיים שלמים דחוסי תוכן של צער ושמחה, בכי וצחוק, דיכאון והתרוממות נפש. לרגעים, כאילו הזדככנו לתמצית של טוהר. אהבתי את כולם ונעם לי להיות ביניכם. אהבתי הגיע לשיאים ברגעים הקשים שעברתי וראיתי בעיני כולם את ההבנה והאהבה והרגשתי שאתם כולכם חלק ממני. נדמה לי שדבר כזה יכול לקרות רק פעם בחיים.״

□ □ □

לפנות בוקר נחתנו בנמל התעופה בן־גוריון. רק אנשים ספורים נראו במסוף, כאילו חזרנו לבית ריק. אבל ההרגשה היתה נפלאה. הפרידה מייתרת הקבוצה היתה מתוקה ומכאיבה גם יחד.

הדרך הקצרה מנמל־התעופה לביתי שברמלה, דרך שעשיתי מאות פעמים, היתה הפעם יפה יותר. בעלות השחר, מתחת לערפילים הנמוגים והולכים, היה ירק השדות מודגש וריחם חריף יותר.

השכונות החדשות, הנבנות לעולי רוסיה בלוד, בקירבת הכביש, ושיירת מכוניות צבאיות, נושאת חיילים מכורבלים בשמיכות, שקועים בנים ולא נים, החזירוני באחת לבעיות ההווה.

כן, אין ספק, אני בישראל שלי.

עוד דקה ועוד דקה - ואני ברמלה. עירי עוד ישנה. פנסי הרחוב עוד דולקים. הנה רחוב העליה השניה, הנה ביתי ועץ האשכוליות שבפינת חצרו... שרה פתחה לי את הדלת לפני שהספקתי לצלצל בפעמון.

ארבעים ושש שנים לאחר שהגיע לארץ על סיפון אניית המעפילים "יציאת אירופה" ["אקסודוס"], חזר דב פרייברג, שריד אחד ויחיד למשפחתו הגדולה ולימים עד מרכזי במשפט אייכמן בירושלים – לפולין, ארץ ההולדת וגיא ההריגה של בני משפחתו.

"מסע אל העבר עם דקל־שבולים" הוא סיפור החוויה העזה של השיבה אל נופי הזכרון והפגישה עם פולין העכשווית, בלווית קבוצת נערים ונערות בני הארץ, קבוצת "דקל־שבולים". עשרת ימי המסע לפולין החזירו אותו אל מחוזות ילדותו המאושרת שהפכו למחוזות האימה של שנות מלחמת העולם השניה והשואה ועוררו בו מחדש רגשות וסיוטי הישרדות, המקבלים ממד ביוגרפי אחר, בהיות המסע מלווה בבני הארץ, שבגילם היה הוא בימי מאבקו על חייו במחנה השמדה וביערות אליהם נמלט מסוביבור.

דב פרייברג הובל במאי 1942, אחרי שברח מגטו ורשה, למחנה השמדה סוביבור בהיותו בן חמש־עשרה, שם שרד במשך 17 חודשים עד שבמרד האסירים הגדול, שבו השתתף, הצליח להמלט ולשרוד.

את סיפור חייו בפולין עד השואה, בגטו ורשה, במחנה סוביבור ובנדודים ביערות ואחר־כך את פרשת עלייתו ארצה כמעפיל, תיעד בספרו "שריד מסוביבור" [1988] שהודפס עתה במהדורתו השלישית.

